

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
кафедра галузевої соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ/-ОК В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ»

Спеціальність: 054 Соціологія

Освітня програма: «Соціологія»

Освітній ступінь: магістр

Кваліфікація: магістр соціології

Автор:

Мартинюк Євгеній Олександрович,
студент магістратури

Наукова керівниця:

Безрукова Ольга Анатоліївна,
доктор соціологічних наук, доцент

Магістерська робота допущена до захисту

рішенням кафедри галузевої соціології

Протокол № 9 від «22» травня 2024 р.

Зав. кафедри

підпис

доцент Безрукова О. А.

Київ 2024

Реєстрація

2

23.05.2024 р.

номер

дата

підпис лаборанта кафедри

**Рекомендовано
до захисту**

підпис наукового керівника

ім'я, ПРІЗВИЩЕ наукового керівника

Результат захисту

оцінка

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Голова ЕК

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Члени ЕК

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Секретар ЕК

підпис

ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Анотація

Мартинюк Є.О. Соціальна реінтеграція ветеранів/-ок в Україні через підприємницьку діяльність. – На правах рукопису. – Кваліфікаційна магістерська робота за спеціальністю 054 «Соціологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кафедра галузевої соціології – Київ, 2024. – 121 с., список джерел з 46 найменувань.

Дипломна робота присвячена концентрації процесів реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни, а також вивченню та оцінці особливостей підприємницької діяльності, як одного з інструменту реінтеграції для ветеранів. Значна частина роботи присвячена теоретизуванню, під час якого було здійснено концентрацію процесів «соціальна реінтеграція», «соціальна інтеграція», «соціальна дезінтеграція». Це надалі дозволило концептуалізувати процеси реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни. Концептуалізація з одного боку дозволила розробити інструментарії виміру реінтеграції ветеранів, а з іншого, у поєднанні з якісною методологією, передбаченою у цьому дослідженні, оцінити підприємницьку діяльність, як інструмент реінтеграції для ветеранів російської-української війни.

Ключові слова: реінтеграція, реінтеграція ветеранів, ветерани російсько-української війни, соціальна реінтеграція, підприємницька діяльність

Abstract

Abstract Martyniuk Y.O. Social reintegration of veterans in Ukraine through entrepreneurial activity. - On the rights of the manuscript. – Qualifying master's thesis in specialty 054 "Sociology". – Taras Shevchenko Kyiv National University, Faculty of Sociology, Department of Branch Sociology – Kyiv, 2024. – 121 p., list of sources with 456names.

The thesis is devoted to the concentration of the processes of reintegration and social reintegration of veterans of the Russian-Ukrainian war, as well as to the study and assessment of the peculiarities of entrepreneurial activity as one of the tools of reintegration for veterans. A significant part of the work is devoted to theorizing, during which the concentration of the processes of "social reintegration", "social integration", "social disintegration" was carried out. This further allowed us to conceptualize the processes of reintegration and social reintegration of veterans of the Russian-Ukrainian war. Conceptualization, on the one hand, made it possible to develop tools for measuring the reintegration of veterans, and on the other hand, in combination with the qualitative methodology provided for in this study, to evaluate entrepreneurial activity as a tool of reintegration for veterans of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: reintegration, reintegration of veterans, veterans of the Russian-Ukrainian war, social reintegration, entrepreneurial activity

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЗУВАННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ.....	10
1.1 Теоретичні рефлексії щодо процесу соціальної інтеграції.....	11
1.2. Концептуалізація процесу соціальної інтеграції та розмежування його від суміжних процесів соціальної дезінтеграції та соціальної реінтеграції.....	23
Висновки до розділу I.....	26
РОЗДІЛ II. РЕІНТЕГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	28
2.1 Ветеран/ветерани як одиниця аналізу в соціології.....	28
2.2 Ветерани російсько-української війни: представництво та соціальні характеристики.....	32
2.3 Концептуалізація процесу реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів.....	38
2.4 Особливості процесу соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни.....	44
2.5 Розробка інструментаріїв виміру реінтеграції ветеранів російсько-української війни.....	47
Висновки до розділу II.....	53
РОЗДІЛ III. РЕІНТЕГРАЦІЯ/СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ/-ОК В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	56
3.1. Дизайн та методологія дослідження.....	56
3.2 Підприємницька діяльність як інструмент реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни.....	60
Висновки до розділу III.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	83
Додаток А. Анкета для оцінки реінтеграції ветеранів.....	83
Додаток Б. Гайди для проведення експертних інтерв'ю.....	97
Додаток В. Приклад транскрипту експертного інтерв'ю.....	102

ВСТУП

Актуальність теми.

Повномаштабне вторгнення російської федерації на територію України у 22 лютого 2022 року запустило низку соціальних процесів, які призвели до змін як у структурі українського суспільства, так і у структурі окремих соціальних груп. Однією з груп, що зазнала структурних змін, є ветерани російсько-української війни. У суспільстві дана група представлена як та, яка через продовження війни стає все більш різномірною, оскільки з часом включає все більше і більше нових суб'єктів, які мають різний досвід життєдіяльності до потрапляння у структуру Сил оборони України та після неї. А отже – мають дуже різні індивідуальні характеристики, соціально-демографічні, фізичні та психічні особливості. Також динамічність самої війни призводить до того, що структура ветеранів постійно здійснюється, доповнюючись новими елементами, тому і сам дослідник має постійно вивчати даний швидкозмінний процес, оскільки через деякий час дані просто можуть бути вже застарілими та неактуальними. Так, порівняно з 2014-2021 роками, чисельність Збройних Сил України зросла в першій половині 2022 року в 3 рази й сягала 700 тисяч осіб [Слово і Діло, 2023]. Уже за півтора року, відповідно до повідомлення начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України Кирила Буданова, станом на грудень 2023 року: «сукупно Сили оборони України зараз складають (назву трішки умовну кількість, бо ми підійшли до держтаємниці) мільйон сто тисяч людей» [Лівий Берег – LB.UA, 2023]. Дане збільшення може впливати на зміну соціальної структури чинних військових, а через деякий час і на структуру ветеранів, які повернуться до цивільного життя. Ті ж ветерани, які після знаходженні у військовому середовищі повертаються до цивільного життя, потребують відповідних алгоритмів, що дозволять їм успішно пройти процес реінтеграції. Реінтеграція та соціальна реінтеграція ветеранів стають нагальною проблемою для ветеранів, оскільки вони повинні знову вписатися у цивільне життя, забезпечити себе та свою сім'ю, а також знайти нове місце в середовищах, з яких ветерани раніше були дезінтегровані.

Тому забезпечення реінтеграції та соціальної реінтеграції потребують різних інструментів, за допомогою яких ветеран зможе пройти успішно даний процес. Одним із таких інструментів є підприємницька діяльність, який часто популяризується в Україні серед різних державних установ та громадських організацій, фондів, як «дієвий» інструмент реінтеграції ветеранів російсько-української війни. На нашу думку, відповідна зацикленість на одному інструменті може створювати ілюзію того, що цей інструмент є універсальним та таким, який дозволить ветеранам ефективно проходити процес реінтеграції. Тому існує потреба у теоретизуванні самого процесу реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни, а також у поясненні та оцінці основних особливостей підприємницької діяльності, як інструменту реінтеграції/соціальної реінтеграції для даної групи суб'єктів.

Відповідно до зазначеного вище, основою метою дослідження є: визначити особливість підприємницької діяльності, як інструмента реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни. Задля досягнення мети були поставлені наступні **завдання:**

- Розглянути основні теоретичні рефлексії щодо інтеграції як соціального процесу;
- Здійснити концептуалізацію процесу «соціальна реінтеграція» з подальшим розмежуванням його від суміжних процесів, таких як «соціальна інтеграція» та «соціальна дезінтеграція»;
- Охарактеризувати ветерана/ветеранів як одиницю аналізу в соціології;
- Окреслити характеристики ветеранів російсько-української війни;
- Оцінити поточний стан з соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни;
- Розробити інструментарій, який би дозволив виміряти реінтеграцію ветеранів російсько-української війни;

- Охарактеризувати особливості підприємницької діяльності як інструменту реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни;
- Оцінити підприємницьку діяльність як інструменту реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни.

У ході написання дослідження також було виокремлено ряд **дослідницьких питань**, а саме: Що являють собою процеси соціальної інтеграції, соціальної дезінтеграції та соціальної реінтеграції? Які характеристики має соціальна група ветеранів російсько-української війни? Що є процесом соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни? Яка особливість підприємницької діяльності, як способу соціальної реінтеграції ветеранів в Україні?

Також у дослідженні було сформульовано ряд **дослідницьких проблем**:

1. Відсутність єдиного наукового підходу до концептуалізації процесу повернення ветеранів від військової служби до цивільного життя.
2. Дослідники часто приділяють недостатню увагу саме соціальним аспектам реінтеграції ветеранів, розглядаючи реінтеграцію, як той процес, що не складається з різних аспектів життєдіяльності ветерана.
3. У дослідженнях, які стосуються реінтеграції ветеранів російсько-української війни, автори часто або формують недостатній інструментарій виміру реінтегрованості ветеранів, або він взагалі відсутній.
4. Значна частина організацій та державних установ, які реалізують програми з вивчення, популяризації та впровадження реінтеграції ветеранів російсько-української війни, часто реалізують ці програми шляхом підприємницької діяльності, використовуючи її як інструмент для реінтеграції ветеранів.

Об'єктом нашого дослідження є реінтеграція та соціальна реінтеграція ветеранів російсько-української війни, а **предметом** – підприємницька діяльність як інструмент реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни.

Також для досягнення завдань дослідження у роботі було розкрито сутність наступних **понять**:

- Поняття, що описують процеси включення, виключення, повернення у суспільство окремих груп чи осіб: *соціальна інтеграція, соціальна дезінтеграція, реінтеграція та соціальна реінтеграція.*
- Поняття, що описують ті соціальні категорії, які досліджуються у цій роботі: ветеран, ветерани, ветеран російсько-української війни, військовослужбовці.
- Поняття, що описують особливості життєдіяльності ветерана та зміну їхньої соціальної ролі: *цивільне середовище, життєвий шлях ветерана, військове середовище, військова культура, цивільна культура, цивільне життя.*
- Поняття, що описують інструменти реінтеграції та складову реінтеграційних процесів у цих інструментах: *підприємницька діяльність, підприємницький потенціал.*

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЗУВАННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ

Існує сталий підхід при написанні наукових робіт у соціології: перед тим, як розпочати проводити дослідження, ми маємо чітко теоретично окреслити та визначити наш об'єкт дослідження. Такий підхід допомагає на початкових етапах дослідження уникнути труднощів у розумінні теоретичних конструкцій тих процесів, які ми маємо досліджувати. Тому, щоб краще зрозуміти під яким фокусом та за допомогою якого інструменту ми можемо краще пізнати наш об'єкт дослідження, ми маємо на початку дослідження переглянути ті теоретичні напрацювання, які стосуються аналізу нашого об'єкта дослідження. При такому підході й проявляється своєрідна специфіка соціології, як мультипарадигмальної науки, тобто тієї науки, яка не має домінуючої парадигми, яка б дозволила єдиним підходом нам дослідити соціальну реальність [Ritzer, 1975, р. 156–167]. Власне у цій роботі також немає домінуючої парадигми, яка б дозволила нам повною мірою сфокусуватися на процесі соціальної реінтеграції й досягти мети нашого дослідження. Тому у теоретичній частині цього дослідження ми враховуємо цей парадигмальний плюралізм соціології, та спробуємо максимально розглянути ті теоретичні рефлексії та дискурси науковців, до яких вони вдавались при вивченні соціальної інтеграції.

Також важливо зауважити, що складність теоретизування соціальних процесів полягає й у тому, що загалом взаємодія між суб'єктами та/або соціальними структурами в міру розвитку суспільств/систем стає все більш диференційованою, та й загалом, з розвитком соціології, її теоретичний та методологічний арсенал має все більше й більше інструментів пояснення досліджуваних об'єктів. Так, соціальні процеси не є статичними у своїй концептуалізації, і те, про що писали класичні автори, з часом для нас стає елементарним або сталим. Не виключенням є і процес соціальної реінтеграції.

Власне, якщо розглядати цей процес з фокуса різних теоретичних підходів до його пояснення, то, на нашу думку, при його теоретизуванні краще піти іншим шляхом, і почати з того процесу, який є першоджерелом соціальної реінтеграції, а саме – з процесу соціальної інтеграції. А вже після його теоретизування концептуалізувати інші взаємозалежні процеси (або похідні), такі як соціальна дезінтеграція та соціальна інтеграція. На нашу думку, такий підхід дозволить уникнути подальших концептуальних плутанин між взаємозалежними та суміжними процесами, які часто в дослідженнях не є поясненими, або є хибними у присвоєнні [Elnitsky et al., 2017].

1.1 Теоретичні рефлексії щодо процесу соціальної інтеграції

Отже, спробуймо розглянути ті теоретичні рефлексії, які пояснюють природу соціальної інтеграції. Власне, якщо почати з першоджерела поняття інтеграція, то етимологія цього слова походить від латинського слова «*integratio*», що означає «об'єднання», «з'єднання» або «відновлення». У латинській мові «*integratio*» утворене від дієслова «*integrāre*», яке означає «зробити цілим», «об'єднати» або «відновити». Це дієслово, в свою чергу, походить від прикметника «*integer*», що означає «цілий», «не пошкоджений» або «нероздільний» [Latin Is Simple, no date]. Відповідно до зазначеного вище, слово «інтеграція» несе в собі ідею об'єднання різних частин в одне ціле, тобто створення чогось нового з окремих елементів. Якщо слідувати такому широкому трактуванню, то можна припустити, що поява суспільства стала наслідком інтеграції окремих елементів, якими є люди, у щось ціле, тобто спільноти/суспільства. Тут можемо згадати як вдалий приклад такої інтеграції теорію суспільного договору Томаса Гоббса й компанії. Але що важливо у цьому трактуванні, так це його основна концепція, а вона виглядає наступним чином: є окремі соціальні елементи, які ніяк не взаємодіють один з одним, але з якихось причин між ними встановлюється зв'язок, який сприяє тому, що ці елементи в результаті взаємодії формують новий соціальний елемент; це може

бути група, суспільство чи система. Власне при такому трактуванні процесу інтеграції його можна порівняти з процесом синтезу в хімії. У хімії синтез означає об'єднання двох або більше речовин для створення нової речовини. Цей процес може відбуватися через різні хімічні реакції, такі як злиття, окислення, відновлення тощо. Під час синтезу атоми та молекули реагують один з одним, утворюючи нові зв'язки та структури. Звучить усе просто: щось об'єднується із чимось, і в результаті об'єднання створюється щось нове. Але соціологія не була б соціологією, якби описувала соціальні процеси такими статичними трактуваннями. Звісно з розвитком суспільства та соціальної теорії загалом, різні соціальні процеси обростають все новими теоретичними конструктами. І сьогодні пояснення процесу соціальної інтеграції через запропоноване вище трактування або через Гоббсівську теорію суспільного договору буде вже недостатнім, враховуючи розвиток соціології та диференціацію суспільних процесів. Тож щоб повною мірою розкрити сутність процесу інтеграції, нам потрібні більш глибокі теоретизування цього процесу. Тому, на нашу думку, при розгляді теоретичних рефлексій щодо процесу соціальної інтеграції, нам варто почати не з ідей протосоціологічних мислителів (хоча, безперечно, вони теж важливі), які на нашу думку є доволі елементарними в поясненні інтеграції, а з ідей класичних мислителів.

Загалом більшість класичних авторів безпосередньо не використовували терміни «соціальна інтеграція» або «інтеграція» у своїх працях, але це не означає, що вони не описували цей процес іншою термінологією. Наприклад, Огюст Конт та Герберт Спенсер, хоча у своїх роботах досить побічно розглядали саму інтеграцію, але все ж виокремлювали ті концепції, які тісно пов'язані із цим процесом. Також, що важливо, їх функціоналістські ідеї закріпили на тривалий час функціоналізм як єдину перспективу пояснення інтеграції як системного процесу.

Для прикладу, О. Конт підкреслює важливість соціальної інтеграції для стабільності та добробуту суспільств. Він припускає, що коли суспільства не в

зможі задовольнити базову потребу в соціальній інтеграції, вони схильні до розвитку соціальних патологій або дисфункцій (дезінтеграції), які можуть бути шкідливими для суспільства в цілому. За логікою О. Конта, дослідженням передумов, необхідних для існування соціального порядку, має займатися соціальна статика, а сам соціальний порядок для збереження інтегрованості членів суспільства має бути забезпеченим наступними шляхами [Turner, 2014]:

1) шляхом побудови механізму взаємозалежності між різними частинами суспільства;

2) шляхом створення сильних центрів влади для політичного контролю та регулювання різних систем і частин суспільства;

3) шляхом забезпечення спільних культурних кодів для різних частин суспільства.

Враховуючи вищезазначену логіку О. Конта, для того, щоб існувала інтегрованість членів суспільства, цей процес має бути регульований зверху системою. При такій регуляції і забезпечується загалом інтеграція та унеможлиблюється дезінтеграція як така.

Якщо підсумувати, то теоретичні рефлексії О. Конта важливі нам із трьох причин. По-перше, розглядаючи суспільство як біологічний організм, науковець приносить у соціологію функціоналізм, і надалі даний підхід ще довго буде переважати як той, що пояснює процес інтеграції в соціології. По-друге, разом із функціоналізмом науковець також приносить макросоціологічну оптику аналізу інтеграції, тобто ту оптику, яка розглядає інтеграцію, як систему. У цій системі різні соціальні елементи виконують певну функцію, яка своєю чергою забезпечує стабільність системи та дозволяє цим соціальним елементам бути інтегрованими. По-третє, розглядаючи інтеграцію, О. Конт виходить із того, що інтеграція існує у зв'язку та взаємозалежності з іншим соціальним процесом, таким як дезінтеграція. Це важливо для розуміння

інтеграції як комплексного процесу, порушення якого є необхідною передумовою появи дезінтеграції (десь подібно до біологічного організму).

Інший представник класичного функціоналізму Герберт Спенсер продовжує, і навіть більше деталізує органістичну аналогію «біологічний організм – суспільство». Але варто зазначити, що основна ідея соціальної інтеграції у Г. Спенсера залишається подібною до ідеї соціальної інтеграції О. Конта, а саме: допоки всі частини суспільства є інтегровані одна з одною, саме суспільство тримається як єдиний живий організм [Spencer, 1880].

Якщо О. Конт та Г. Спенсер досить побічно розглядають соціальну інтеграцію у своїх працях, часто обмежуючись при її розгляді чисто біологічною аналогією, то вже Еміль Дюркгайм розглядає цей процес у своїх роботах не побічно, а ціленаправлено. Так, у своїй роботі «Про поділ суспільної праці» (1893) вчений розглядає соціальну інтеграцію як той процес, який існує у взаємозалежності із солідарністю, яку він розділяє на механічну й органічну. Власне ці два типи солідарності мають різні особливості для соціальної інтеграції. Механічна відображає особливості інтеграції в традиційному суспільстві, а органічна в сучасному, тобто індустріальному. Щодо солідарності, то вона визначається зв'язками індивідів між індивідами, та, відповідно, інтегрованістю цих індивідів між собою. Механічна солідарність проявляється через подібність переконань, цінностей, способу життя та функцій, які індивіди виконують у суспільстві. Також у механічній солідарності переважає малий ступінь інтегрованості між членами групи/суспільства. Механічна солідарність притаманна традиційним суспільствам (доіндустріальним) з мінімально розвиненим поділом праці. Органічна ж солідарність формується як наслідок поділу праці, який своєю чергою призводить до диференціації суспільства й індивідів у ньому. Е. Дюркгайм зазначає, що через поділ праці люди в доіндустріальному суспільстві вже не можуть виконувати всі необхідні функції для забезпечення свого власного життя та існування. Унаслідок спеціалізації й розподілу завдань, кожна людина

або група стає залежною від інших для задоволення своїх потреб. Таким чином, суспільство ускладнюється та диференціюється, тому й люди в ньому потребують набуття нових функцій та ролей, а всі його члени стають взаємозалежними від функцій та ролей один одного [Макеєв, 1999, ст. 20]. Так виникає органічна солідарність, яка проявляється через взаємозалежності між індивідами, та через високий ступінь співзалежності від функцій та ролей, що виконують індивіди в суспільстві. Тут соціальна згуртованість виникає із взаємної залежності між індивідами та поділу праці, що призводить до більш органічної та диференційованої форми солідарності, тому в такому суспільстві переважає великий ступінь інтеграції та співзалежності людей один від одного [Штомпка, 2020 ст. 520].

В іншій своїй роботі «Самогубство» (1897) Е. Дюркгайм доповнює концепцію солідарності дослідженням самогубства, як феномену порушення солідарності (дезінтегрованості індивіда). Варто зазначити, що вченого цікавлять більше структурні особливості феномену самогубства, ніж міжіндивідуальні (мікрорівневі). Так, причини, які впливають на рівень самогубства, він вбачає саме в структурних особливостях інституту релігії, а саме – у відмінностях віросповідання протестантської та католицької конфесій християнства [Durkheim, 1897]. Порівнюючи дані щодо рівня самогубств у протестантських та католицьких країнах Європи, вчений приходять до висновку, що в протестантських країнах рівень самогубств є вищим через особливості у їх віросповіданні. Так, для протестантів відстань між ними та Богом є меншою, оскільки вони не мають обов'язкового посередника в спілкуванні з Ним у вигляді священника та церкви, як це є в католиків. Відповідно, між протестантами відбувається менше групової динаміки, а самі вони є більше індивідуалістами. Власне цей індивідуалізм протестантів, на думку Е. Дюркгайма, й призводить до меншої інтеграції між ними, що своєю чергою призводить до вищого рівня самогубств. Натомість у католицьких країнах, де соціальна інтеграція може бути сильнішою через спільні цінності, обряди та традиції, рівень самогубств може бути нижчим через відчуття

більшої приналежності та підтримки від спільноти. Звісно ці висновки є більше припущеннями, оскільки тогочасний методичний інструментарій навряд чи дозволяв Дюркгайму повною мірою дослідити феномен самогубства, але все ж його припущення є важливими з погляду теоретизування процесу інтеграції. Так, наприклад, вчений розглядав релігію, як соціальний інститут, структурні особливості якого впливають на інтегрованість індивідів у суспільстві. Також важливим у цій роботі є і те, що він виокремлює егоїстичне самогубство як кінцеву форму дезінтеграції, або як фактор, за допомогою якого можна виміряти рівень дезінтегрованості в суспільстві.

Підсумовуючи по Е. Дюркгайму, можна сказати, що запропонована ним типізація солідарності є важливою для розуміння особливостей соціальної інтеграції індивідів у традиційному та індустріальному суспільствах із погляду системної інтеграції. Також інший важливий компонент у роботі вченого, це те, що він розглядає інтеграцію як змінний процес, який залежить від зміни суспільного порядку. Так, свого часу поділ праці як зміна суспільного порядку вплинув на зміну особливостей інтеграції. Також через поділ праці органічна солідарність виходить за межі солідарності між індивідом та індивідом. Тепер соціальної інтеграції в суспільство потребує не тільки сам індивід як можливості самозбереження (за Гоббсом), але й саме суспільство, яке залежить від функцій та ролей, які має індивід в суспільстві. Тому соціальна інтеграція – це необхідна залежність одного від іншого – індивідів від суспільства та суспільства від індивідів [Соболевська, 2014, ст. 14].

Далі функціоналістичні ідеї класичних авторів продовжують своє існування в роботах Толкотта Парсонса. Вчений багато в чому продовжує ідеї О. Конта та Г. Спенсера у своїх роботах, розглядаючи інтеграцію як ключовий аспект функціонування соціальних систем, порушення якого веде до порушення соціального порядку в суспільстві загалом. Для Парсонса, як для структурного функціоналіста, суспільство являє собою складну систему, що складається з взаємопов'язаних підсистем, які виконують специфічні функції,

необхідні для її виживання та стійкості. У цій соціальній системі різні підсистеми функціонують із відносною автономією, але зберігають взаємозалежність. Парсонс стверджував, що ці підсистеми відповідають за виконання загальних функціональних імперативів, необхідних для стабільності та рівноваги загальної соціальної системи. Функціональні імперативи автор поєднує в схему AGIL (A – for adaptation, G – for goal attainment, I – for integration, and L – for latency) [Turner, 2014, p. 19]. За цією схемою імператив «integration» – це «спосіб взаємовідносин одиниць системи, завдяки якому, з одного боку, вони діють разом, щоб уникнути порушення системи та унеможливлення підтримки її стабільності, а з іншого боку, «співпрацювати», щоб сприяти її функціонуванню як єдності» [Parsons, 1964, p. 71]. Далі Парсонс розділив системи дій на чотири підсистеми, кожна з яких виконує певну функцію AGIL:

- Behavioral Organism: займається адаптацією (A) – як задовольняються біологічні потреби (наприклад, люди, які працюють, щоб заробити собі на життя);
- Personality System: керується досягненням мети (G) – як люди визначають і переслідують особисті цілі (наприклад, когось мотивує просування по службі);
- Cultural System: відповідає за підтримку шаблону (L) – передає культурні цінності та норми (наприклад, навчальні заклади, які викладають соціальні норми);
- Social System: фокусується на інтеграції (I) – підтримці соціального порядку та координації (наприклад, правова система забезпечує виконання правил).

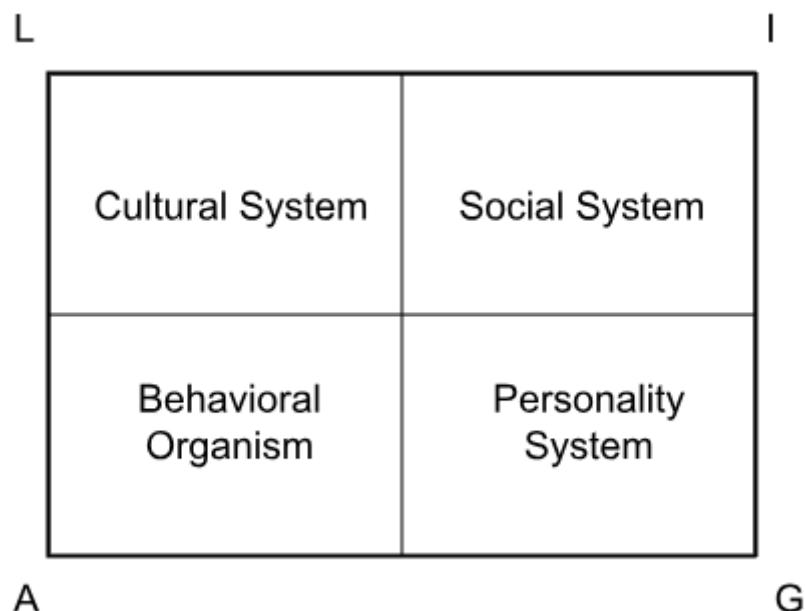

Рис. 1. Структура системи загальної дії
(Джерело: Ritzer, 1975)

Інший американський соціолог Пітер Блау також є структурним-функціоналістом, як Т. Парсонс, але, на відміну від Парсонса, він використовує іншу оптику вивчення соціальної інтеграції (мікрорівень). Так, у своїй невеликій статті «A Theory of Social Integration» (1960) вчений розглядає інтеграцію не як процес структури, а опускається на рівень інтеграції як процесу міжособистісного, та вивчає інтеграцію як процес взаємодії індивідів тут і зараз. Так, для того, щоб зрозуміти як відбувається інтеграція індивідів під час їх безпосереднього контактування, вчений приділяє велику увагу тим факторам, за допомогою яких у результаті повсякденної взаємодії одні індивіди можуть бути інтегровані у групу, а інші – ні. І, на думку П. Блау, одним з основних таких факторів є щось цінне, що має індивід, і це цінне має спонукати до зацікавленості з боку членів групи встановити з індивідом контакт і надалі дозволити йому інтегруватися в групу. Тут вчений виходить з того, що інтеграція – це процес включення індивіда в групу, який досягається через теорію обміну. Відповідно до теорії обміну, процес інтеграції можна вважати двостороннім процесом обміну між індивідом і групою навичками, знаннями, матеріальними ресурсами тощо. Інтегрованість індивідів у групу досягається

тоді, коли «інші члени вважають вас достатньо привабливим, щоб вільно спілкуватися з вами, та прийняти вас як одну із частин своєї групи» [Parsons, 1964, p. 546].

Хоча П. Блау можна критикувати за його недостатню концептуалізацію процесу інтеграції, який він часто ототожнює з менш тривалим процесом контактування, але все ж його інтелектуальний доробок є важливим із ряду причин. По-перше, вчений спускається з рівня інтеграції, як процесу системного, на рівень інтеграції, як процесу міжособистісного. По-друге, його робота надає своєрідної багаторівневості процесу інтеграції, який можна розглядати з різних сторін взаємодії: на рівні особистісному, на рівні соціальних груп, на рівні суспільства загалом тощо. І, по-третє, використовуючи теорію обміну, вчений акцентує на важливості для інтеграції індивідів набору вже наявних у них соціальних характеристик, таких як матеріальне становище, походження, статеві, вікові характеристики та інші [Blau, 1960, p. 554].

Наступні кроки щодо теоретизування процесу інтеграції були зроблені Девідом Локвудом у 1964 році в його статті під назвою «Social Integration and System integration». У цій роботі вчений критикує нормативний функціоналізм Парсонса з боку теорії конфлікту. Критика побудована на тому, що соціальну цілісність не можна забезпечити виключно через системну інтеграцію, як це розглядає Т. Парсонс. Для Локвуда соціальна цілісність процесу інтеграції полягає в розділенні цього процесу на мікро/макрорівні. Власне тому він пропонує розділяти інтеграцію на два типи – соціальну інтеграцію та системну інтеграцію. Так, соціальна інтеграція відбувається на мікрорівні, й вона зосереджується на індивідуальній взаємодії та груповій динаміці. Системна ж інтеграція відбувається на макрорівні, й вона зосереджується на взаємовідносинах між соціальними системами. Для Локвуда ці два типи інтеграції є важливими рівноцінно, оскільки, як стверджує вчений, для того,

щоб розуміти як функціонує суспільство, важливо враховувати як соціальну, так і системну інтеграцію.

Спробуємо на прикладі краще розібрати, як працює поділ інтеграції на системну та соціальну з боку теорії конфлікту. Для прикладу ми візьмемо конфліктну ситуацію, наприклад, війну. Війна може мати інтегративні наслідки на рівні соціальної та системної інтеграції. І тут доречно пригадати перші місяці початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році, і ту соціальну взаємодію, яка була в українському суспільстві в той час. Почнімо із соціальної інтеграції. Люди в Україні в перші місяці війни об'єднувалися для подолання наслідків військового конфлікту. Через це багато хто з українців посилено відчував солідарність і групову ідентичність навіть з тими індивідами, з якими мав попередньо конфлікт. Тоді на початку повномасштабної війни в Україні прикладами такої соціальної інтеграції були волонтерство, будівництва блокпостів, вступ до територіальної оборони тощо. На рівні ж системної інтеграції також відбувалось об'єднання для подолання конфлікту, але об'єднувались уже не люди, а різні соціальні інститути (військовий, політичний, медіа тощо) або системи. Прикладами такої системної інтеграції на початку повномасштабної війни в Україні були об'єднання та консенсус між різними опозиційними політичними силами в Україні, створення телемарафону, посилення соціальної відповідальності приватного сектору тощо.

Розрізнення Д. Локвудом соціальної/системної інтеграції стало корисним інструментом не тільки для емпіричних досліджень соціальних трансформацій, але й для теоретизування соціальної інтеграції. Це дозволило розглядати соціальну інтеграцію не тільки в межах об'єктивістської соціології, яка фокусується на об'єктивних структурах та силах, що формують та трансформують соціальний світ, але й також сфокусуватися на суб'єктивній соціології (що також відома як інтерпретативна соціологія), яка концентрується

на суб'єктивному досвіді та індивідуальному значенні соціальних дій та явищ [Mouzelis, 1997, p. 111].

Типізація Локвудом інтеграції на системну/соціальну також породила дискурс щодо доцільності такого розділення та його обмеженості. Подальший дискурс та доповнення дихотомії інтеграції соціальної/системної продовжують у своїх роботах Ю. Габермас та Е. Гіденс.

Представник франкфуртської школи Юрген Габермас доповнює попередню типізацію інтеграції теорією комунікативної дії та пропонує більш комплексну модель розуміння соціальних процесів, яка б враховувала не тільки нормативний, але й ненормативний порядок, а також взаємодію між ними. Вчений стверджує, що для розуміння соціальних процесів, їх слід розглядати з двох різних поглядів (або рівнів) на комунікацію: з погляду «учасника» життєвого світу та з погляду «спостерігача» системи. Він видозмінює соціальну інтеграцію на інтеграцію на рівні життєвого світу (lifeworld), де індивіди у своїх діях керуються нормативно встановленими правилами (загальними нормами); як зазначає автор, «встановлюється нормативно забезпеченим або комунікативно досягнутим консенсусом». У випадку системи (system) дії керують «ненормативним регулюванням індивідуальних рішень, що виходить за межі свідомості суб'єктів» [Habermas, 1987, p. 117]. Часто такі дії є невидимі для нас і вони здійснюються автоматично, поза межами нашої свідомості. Прикладом життєвого світу може бути ситуація, коли ми інтегруємося у нову для себе соціальну групу, наприклад, соціальну групу військовослужбовців. Під час інтеграції ми встановлюємо контакти між членами цієї групи, наприклад, ми питаємо в іншого старшого по званню військового як правильно чистити зброю. У цьому випадку, взаємодія між військовослужбовцями нормалізується на основі загальних норм, правил та консенсусу. Що ж стосується системи, то коли військовослужбовець тримає в руках зброю, то фактично він не комунікує з тією системою, яка зробила так, щоб ця зброя була у нього в руках (виробник, продавець, водій тощо).

Соціальна інтеграція є наскрізним процесом під час теоретизування соціології, як науки у її мікро/макро перспективі. Порушити цю сталість між поділом на макро/мікрорівневість пробує зробити Ентоні Гіденс у своїй роботі «The Constitution of Society» (1984). Він пропонує замінити макро/мікро фокус на свою концепцію соціальної/системної інтеграції [Mouzelis, 1997, p. 116]. Вчений робить спробу переосмислення соціальної/системної інтеграції через призму теорії структурації. І якщо соціальна інтеграція залишається подібною до Локвудової, тобто такої, яка досягається в умовах співприсутності між суб'єктами, то системна інтеграція набуває нових концептуальних форм у вимірі просторово-часової дистанції (time-space distanciation). Так, Е. Гіденс пропонує розглядати інтеграцію не тільки в межах живої присутності, але й також як ту, яка є розширеною в часі, просторі та відбувається без живої присутності (онлайн). Важливість даної роботи полягає в тому, що вона реагує на той розвиток інформаційно-комунікативних технологій, який ми маємо сьогодні, а саме те, що інтеграція, як взаємодія потребує переосмислення, як така, що відбувається в різному часі, просторі та дистанції.

Хоча сьогодні ідеї Е. Гіденса щодо розриву часу та простору в здійсненні взаємодії є доволі очевидними, враховуючи той розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, який ми маємо сьогодні, варто пам'ятати, що ця концепція була розроблена вченим на початку 80-х років минулого сторіччя. Тоді це здавалось чимось новим та революційним у соціальній теорії. У ті роки авіаперевезення повною мірою зменшували часову дистанцію, а до поширення інтернету, як можливості не тільки розвитку військової галузі, а й можливості в здійсненні міжособистісної комунікації, залишилось зовсім недовго.

Отже, варто розуміти, що процес інтеграції не є сталим і він так само змінюється та обростає новими теоретичними конструктами, як і будь-які інші процеси, що відбуваються в суспільстві. Зокрема це пов'язано з тим, що такі соціальні елементи, як група/суспільство та система, із часом стають усе більш диференційованими. Свого часу Дюркгайм, аналізуючи самогубство через

віросповідання протестантів та католиків, використовував доволі простий порівняльний аналіз між протестантськими та католицькими країнами не тому, що цей аналіз є простим, а тому, що сама структура тогочасного суспільства була доволі монолітною. Зокрема через те, що суспільства у європейських країнах були одноконфесійними. Уже менш ніж через сто років після роботи Дюркгайма «Самогубство» (1897) англійський вчений Е. Гіденс у своїй роботі «The Constitution of Society» (1984) був змушений додавати вже нових конотацій процесу інтеграції, оскільки групи/суспільства/структури знову піддалися новій диференціації, причинами якої стали розвиток процесу перевезень (зокрема через масштабування та доступність авіап перевезень) та інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток яких своєю чергою зміг розірвати просторово-часову дистанцію між індивідами, суспільствами та структурами. Тому для кращого розуміння процесів інтеграції ми маємо завжди враховувати особливості розвитку способів взаємодії в суспільстві, а також чітко визначити за допомогою якого рівня аналізу (соціального/системного) ми зможемо краще дослідити інтеграцію як таку.

1.2. Концептуалізація процесу соціальна інтеграція та розмежування його від суміжних процесів соціальна дезінтеграція та соціальна реінтеграція

У цьому підрозділі аналогічно, як і в попередньому, першочергово потрібно концептуалізувати процес «соціальна інтеграція», оскільки, як ми вважаємо, без нього неможливий ні процес «соціальна дезінтеграція», ні процес «соціальна реінтеграція».

Власне приставка «соціальна» до процесів інтеграція, дезінтеграція та реінтеграція, вказує до приналежності цих процесів до об'єкта дослідження науки соціології. Хоча ми розуміємо, що дані процеси охоплюють не тільки його соціальний аспект, але й також і психічний, медичний або економічний, та все ж у нашій роботі ми більше сфокусуємось на соціальному аспекті (щодо

відмінності між аспектами Див. Розділ 2.2). Тому й конотації цих процесів іншими науками не є фокусом нашої концептуалізації й дослідження загалом.

Також перед початком концептуалізації цих процесів варто врахувати попередні теоретичні напрацювання щодо теоретизування процесу інтеграції з виокремленням його на соціальному та системному рівні.

Так, інтеграція є процесом включення та об'єднання соціальних елементів, якими є індивіди, групи, суспільства та підсистеми. Де індивіди інтегруються в групи/суспільства, групи інтегруються в суспільство, суспільства інтегрується із системою, а підсистеми інтегруються між собою. Залежно від того, між якими соціальними елементами відбувається інтеграція, визначається на якому рівні буде здійснюватись аналіз цього процесу. Наприклад, якщо нам потрібно зрозуміти як здійснюється інтеграція між членами сім'ї, то для дослідження такої інтеграції ми маємо спуститися на рівень соціальної інтеграції. Якщо ж нас цікавить як інститут сім'ї впливає на інтегрованість людей, ми маємо піднятися на рівень системної інтеграції.

Також варто враховувати, що інтеграція не є тільки тим процесом, який починається з моменту народження соціального елемента і закінчується його смертю. В окремих ситуаціях це дійсно може бути так, наприклад, як з самогубствами в протестантських і католицьких країнах, про які пише Дюркгайм. У цій ситуації людина, будучи соціальним елементом суспільства (країна, як суспільство), вчиняє акт самогубства, й тим самим кінцево дезінтегрується з нього. Це крайня форма дезінтеграції, але часто вона є тою мірою, яка дозволяє оцінити рівень дезінтегрованості. Але, на противагу цій формі, є й інші форми дезінтеграції людей у групі/суспільстві. Це може бути як добровільна дезінтеграція самого індивіда, так і примусова або вимушена. Наприклад, причиною вимушеної дезінтеграції людей з громад, у яких вони проживали, може бути війна. У такому випадку люди стають внутрішньо переміщеними особами й здійснюють інтеграцію в приймаючі громади (інтеграція у громаду), або стають біженцями й здійснюють інтеграцію в приймаючі країни (інтеграція в суспільство-країну). В обох випадках

вимушеної дезінтеграції їх подальша інтеграція в новий для них соціальний елемент може мати різні особливості та складнощі. Що ж стосується примусової дезінтеграції, то вона може проявлятися через різні форми девіацій на рівні різних соціальних елементів, таких як мала група, суспільство та інші. Для прикладу, примусовою дезінтеграцією може бути виключення індивіда з малої групи через різні форми аморальної поведінки: тої поведінки, яка не є припустимою для цієї групи. На рівні ж суспільства людина може бути дезінтегрована з нього коли вона, наприклад, вчинила кримінальне правопорушення. У такому випадку суспільство дезінтегрує таку людину, відокремлюючи її від себе, тобто садить цю людину за ґрати. Щодо добровільної форми дезінтеграції, то вона проявляється тоді, коли соціальний елемент свідомо покидає те місце, де він був інтегрований. Наприклад, школяр переїздить в інший населений пункт у зв'язку із закінченням школи та вступає до університету.

Інший процес, який є суміжним до процесів інтеграції та дезінтеграції, є процес реінтеграції. Фактично даний процес є додатковою опцією, яка відкривається тільки тоді, коли соціальний елемент проходить через два попередні процеси. Виходячи з описаної вище логіки, реінтеграцію можна окреслити як процес повернення соціальних елементів до тих місць, з яких вони були раніше дезінтегровані. Розгляньмо процес реінтеграції на прикладі життєвої історії в'язня. Фактично в'язень до того, як потрапити за ґрати, був інтегрованим суб'єктом у суспільство (наприклад, був членом українського суспільства), але вже після того, як він вчинив кримінальне правопорушення, він став виключеним системою з нього. Після виключення він потрапляє у нове для себе середовище, у яке йому потрібно інтегруватися, тобто набувати нових для себе нормативно встановлених правил, які функціонують у тюремному середовищі. З часом він стає частиною тюремного середовища, інтегруючись в нього. Вже опісля того, як його термін перебування за ґратами закінчується, він повертається до того суспільства, з якого був раніше дезінтегрований. Ось тут і відбувається його реінтеграція, тобто процес повернення до тих нормативно

встановлених правил, які існують у тому суспільстві, з якого він був дезінтегрований. Тому реінтеграція стосується повернення соціальних елементів до тих нормативно встановлених правил, які вони втратили добровільно, примусово або вимушено в результаті їхньої дезінтеграції.

На нашу думку, важливо розрізняти інтеграцію та реінтеграцію як взаємозалежні, але відмінні процеси. Критерієм для розділення цих процесів у такому випадку є питання, і воно звучить наступним чином: чи був колись цей соціальний елемент (індивід, соціальна категорія, група тощо) частиною того елемента, у який він інтегрується/реінтегрується? Якщо цей елемент колись був його частиною – тоді це процес реінтеграції, а якщо ж не був – тоді це процес інтеграції. Для кращого розуміння розрізнення цих процесів візьмемо приклад інтеграції/реінтеграції ВПО. Так, при переміщенні в нову для себе громаду ВПО інтегруються в неї, оскільки вони ніколи не були раніше її частиною. Якщо ж вони повертаються до того місця, яке вони раніше покинули, тоді вони здійснюють процес реінтеграції, тобто повернення в ту громаду, яку вони покинули.

Висновки до розділу I

Написане в цьому розділі може бути корисним для подальших досліджень із двох причин. Перша причина полягає в теоретичному фокусі процесу інтеграції, який можна досягти шляхом його теоретизування. У свою чергу теоретизування можна досягти через розгляд тих теоретичних рефлексій та дискурсу науковців, до яких вони вдавались при вивченні інтеграції. Тому відповідний розгляд, який був здійснений у цій роботі, дозволить краще теоретизувати процес інтеграції, дезінтеграції та реінтеграції, а також чітко визначити за допомогою якого рівня аналізу (соціального/системного) ми зможемо краще дослідити інтеграцію як таку.

Друга причина полягає в розділенні шляхом концептуалізації взаємозалежних процесів інтеграції, таких як дезінтеграція та реінтеграція.

Подальше застосування описаної вище концептуалізації дозволить при написанні наступних досліджень уникнути концептуальних плутанин між взаємозалежними процесами, які часто в дослідженнях не є поясненими, або є хибними в присвоєнні [Elnitsky et al., 2017]. Варто зазначити, що відповідна концептуалізації не є вичерпною, тому потребує подальшої концептуалізації та операціоналізації на рівні соціального та системного аналізу.

Попри те, що наша роботи меншою мірою стосується інтеграції та дезінтеграції, у цьому розділі ми розглянули основні теоретичні рефлексії щодо інтеграції, як соціального процесу, а також здійснили загальну концептуалізацію процесам «соціальної реінтеграції», «соціальної інтеграції», «соціальної дезінтеграції». Розгляд та концептуалізація яких дозволить у наступному розділі більш детально сфокусуватися на процесі реінтеграції та соціальній реінтеграції ветеранів російсько-української, також розглянути підприємницьку діяльність, як інструмент реінтеграції та соціальної реінтеграції для даної групи індивідів.

РОЗДІЛ II. РЕІНТЕГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВETERANІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1 Ветеран/ветерани як одиниця аналізу в соціології

Наступний розділ дослідження буде присвячений теоретизуванню ветерана/ветеранів, як одиниці аналізу в соціології, з подальшим окресленням особливостей функціонування даної соціальної групи в українському суспільстві, а також теоретизуванням процесу їх реінтеграції/соціальної реінтеграції з подальшою оцінкою даного процесу для ветеранів російсько-української війни в Україні.

Перед тим, як перейти до аналізу особливостей функціонування ветеранів в Україні та здійснити оцінку їхньої реінтеграції, варто попередньо охарактеризувати ветеранів, як одиницю аналізу в соціології. Такий підхід дозволяє перед початком проведення самого дослідження обрати правильну одиницю для соціологічного аналізу, якою може бути як окремий ветеран, так і ветерани, як соціальна категорія, мала/велика група та інші.

Також варто зазначити, що саме поняття «ветеран» у своєму класичному трактуванні є доволі широким, та означає: «особу, яка має великий досвід у певній професійній діяльності» [Слово і Діло, 2023]. Наприклад, в Україні це може бути як «ветеран праці», так і «ветеран служби» [Соцька та ін., 2022, ст. 17]. Конкретно ж у нашій роботі нас цікавлять виключно військові ветерани, або, як їх ще називають, ветерани війни (Далі – ветеран/ветерани).

Для розуміння загальних концептуальних рамок поняття «ветеран» достатньо його правового визначення. Тому й дослідники у своїх дослідженнях часто обмежуються виключно правовим визначенням поняття ветеран/ветерани. Загалом це припустимо, оскільки правовий статус, присвоєний окремим категоріям людей, може визначати їх соціальний статус. Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу», Розділу II, статті 4, ветеранами війни є: «особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни,

учасники війни» [Верховна Рада України, 1993]. Дане визначення залишиться аналогічним, якщо його зводити із множини – ветерани війни, до однини – ветеран війни. Проте у соціологічній площині ветеран та ветерани мають відмінні динаміки на індивідуальному та груповому рівні. Тому якщо нам потрібно враховувати їхні соціальні характеристики при здійсненні аналізу, то тільки одного правого визначення може бути недостатньо. Так, потрібно зрозуміти які соціальні характеристики у ветерана/ветеранів ми збираємося досліджувати. Це може бути індивідуальний досвід ветерана, досвід усіх ветеранів України та досвід якоїсь окремої групи ветеранів, наприклад, ветеранів, які мають інвалідність. Власне нам завжди потрібно розуміти соціальні характеристики досліджуваних нами одиниць. Наприклад, якщо ми досліджуємо ветеранів російсько-української війни, які мають інвалідність, нам потрібно розуміти які соціальні характеристики (вік, стать, освіта, трудовий статус, зв'язки з іншими соціальними групами тощо) має ця група.

У цьому підрозділі дослідження ми пропонуємо охарактеризувати ветеранів, як одиницю аналізу в соціології. Заради досягнення цього завдання, початково ми маємо визначити ветерана, як одиницю аналізу, а вже потім перейти до ветеранів, як множинної одиниці.

Отже, ветераном є індивід, який брав участь у бойових діях, тобто на момент виконання бойових завдань був частиною структури збройних сил, у якій займав певну професійну позицію, та відповідно до цієї позиції виконував певну роль у структурі збройних сил. Спробуймо на прикладі розібратися як це поняття можна концептуалізувати. Наприклад, у нас є ветеран, який раніше був командиром штурмової роти, отже він мав соціальну позицію, яка визначається його військовим званням молодшого офіцера в складі сухопутних військах на рівні бригади. Його соціальна роль полягає у виконанні тих обов'язків, які передбачені його соціальною позицією командира штурмової роти. Він міг виконувати наступні соціальні ролі: координувати дії своїх солдатів та забезпечувати чітку та ефективну взаємодію між ними; звітувати вищим по ієрархії командирам про хід бойових дій та стан своїх солдатів. Перелічений

вище позиційно-рольовий набір, який мав ветеран, будучи військовослужбовцем, надалі може визначати який позиційно-рольовий набір він може мати, будучи ветераном у цивільному житті [Merton, 1957]. Наприклад, він може мати такі соціальні позиції: ветеран російсько-української війни, громадський діяч, підприємець або військовий експерт тощо. Соціальні позиції ветерана можуть визначати ставлення та оцінку до нього з боку інших соціальних груп та суспільства. Прикладом такого ставлення та оцінки можуть бути результати дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», відповідно до яких 96% українців довіряють ветеранам, які повертаються з війни, яка відбувається зараз; трішки меншою є довіра до ветеранів АТО, які воювали на Сході України у 2014-2021 роках, – 88% населення України довіряють даній групі ветеранів [Соціологічна група «Рейтинг» 2024, ст. 6].

Щодо ветеранів як одиниці аналізу в соціології, то вони являють собою сукупність людей, між якими існує об'єктивний, суб'єктивний та біхевіоральний зв'язок [Штомпка, 2020, ст. 275]. Для прикладу, усі ветерани російсько-української війни через свою соціальну позицію, яка визначається їхньою участю в цьому військовому конфлікті, можуть бути об'єднані у велику соціальну групу. І хоча між ними може ніколи не бути встановлена пряма взаємодія, усе ж як учасників групи їх об'єднує солідарність один з одним, яка існує через їх суб'єктивний, об'єктивний та біхевіоральний зв'язок, відповідно до пережитого ними досвіду. Так, за об'єктивним зв'язком багато ветеранів російсько-української війни можуть відчувати подібності через схожість їхньої життєвої ситуації (інвалідність, однаковий досвід реабілітації тощо). Суб'єктивний зв'язок у ветеранів проявляється через сильне почуття спільного з іншими членами групи. Вони можуть відчувати солідарність та підтримку одне від одного, а також розуміти емоції та переживання своїх побратимів. Що ж стосується біхевіорального зв'язку, то ветерани можуть виявляти схожі або спільні дії в різних життєвих ситуаціях. Наприклад, ветерани можуть однаково вступати до ветеранських організацій, які надають їм підтримку, послуги та можливості для спілкування з іншими ветеранами.

Крім того, що ветерани російсько-української війни складають велику соціальну групу, вони також можуть бути об'єднані один з одним і у менші соціальні групи. Часто в таких групах їх учасники мають прямі особисті контакти один з одним. До таких груп можна віднести: групу ветеранів, які служили в одному підрозділі, групу ветеранів, які належать до спілки ветеранів їхнього населеного пункту, ветерани, які проходять спільно реабілітацію. Такі соціальні групи можуть бути як неформальними, де немає чітко визначеної структури або правил (ветерани, які проходять разом реабілітацію), так і формальними, коли в групі є встановлені певні позиційні норми та існує формальний розподіл ролей (об'єднання ветеранів у спілку).

Крім соціальних позицій, ролей та груп, які ветеран набув через минулий досвід участі в бойових діях, ветерани також мають і ті соціальні характеристики, які в них були сформовані до початку та після служби в армії. Власне тому при оцінці ветеранів, як одиниці аналізу, також потрібно враховувати їх членство в групах, які не пов'язані з їхнім військовим минулим. Такі групи можна розділити відповідно до класифікації Чарльза Кулі на первинні та вторинні групи. До первинних груп можна віднести: сім'ю, друзів, родину, дівчину та хлопця, з якими ви зустрічаєтесь [Кузьменко, 2013]. Для стосунків у таких групах характерні: інтимність, неформальність, особисте знайомство партнерів, безпосередні взаємодії [Штомпка, 2020 ст. 123]. Якраз такі групи є важливими для реінтеграції ветеранів на первинному рівні соціальних відносин. Що стосується вторинних груп, то вони характеризуються сильнішою формалізованістю, більшою кількістю членів та менш особистими стосунками між ними. Сюди можна віднести професійні групи, різні товариства, профспілки. Такі групи відіграють важливу роль реінтеграції ветеранів на вторинному рівні соціальних відносин у суспільстві.

Підсумовуючи, можна сказати, що визначення ветеранів через їх правове поняття не завжди дає можливість визначити ті соціальні характеристики, які має ветеран/ветерани. Натомість, маючи правовий статус, ветерани можуть надалі виконувати бойову службу, що автоматично переводить ветеранів назад

у статус військовослужбовця. Тож загалом можемо охарактеризувати ветеранів як осіб, які постійно знаходяться у стані бойової готовності переходу від соціального статусу ветерана до соціального статусу військового. Війна в Україні є ілюстративним прикладом такої бойової готовності. Відповідно до результатів дослідження EU4Youth «Повертаємось з війни», 92,2% відсотка серед опитаних ветеранів продовжують свою службу в українському війську, а лише 7,8% є звільненими, демобілізованими або знаходяться в запасі [EU4Youth. 2023, ст. 141]. У такому розриві, де ветеран є військовослужбовцем, й проявляється складність дослідження процесу реінтеграції українських ветеранів до цивільного життя тих ветеранів, які знаходяться в статусі військового, які на цей час є інтегрованими в соціальну групу військових. Подальший аналіз у нашій роботі ми будемо здійснювати виключно для великої соціальної групи ветеранів російсько-української, що є складовою нашого предмета дослідження.

2.2 Ветерани російсько-української війни: представництво та соціальні характеристики

Як було зазначено вище у дослідницькій роботі, нас цікавлять виключно ветерани війни, а саме ветерани російсько-української війни (з 2014 року й до сьогодні), тому й подальший аналіз реінтеграції ми будемо здійснювати для членів цієї соціальної групи. Варто зазначити, що аналіз буде охоплювати як соціальний, так і системний рівень реінтеграції ветеранів (Див. Розділ 1.1). Але перед початком аналізу процесу реінтеграції, варто охарактеризувати дану соціальну групу в українському суспільстві з виокремленням її соціальних характеристик.

Ветеранів російсько-української війни можна вважати великою соціальною групою в Україні, яка почала своє формування з початком російської агресії в Криму та на Сході України у 2014 році, та формування якої, у зв'язку з продовженням росією війни проти України, відбувається і донині.

Тому ветеранами можна охарактеризувати індивідів, які мають досвід участі в бойових діях у російсько-українській війні з весни 2014 року й по сьогоднішній час, та повернулися до цивільного життя. Фактично така характеристика через правове визначення, де ветерани – це особи, які брали участь у бойових діях, війні, чи отримали інвалідність внаслідок війни, визначає ветеранів як чинних військовослужбовців, які зараз беруть участь у бойових діях у складі Сил оборони України, так і тих військовослужбовців, які брали участь у бойових діях у минулому, й наразі не служать у війську. В українському контексті соціальна група ветеранів є різнорідною, оскільки охоплює індивідів, які мають різні соціальні статуси, а саме: демобілізованих ветеранів, ветеранів, які служать зараз у війську, і тих ветеранів, які зараз знаходяться в оперативному резерві. Така багатогранність даної групи ускладнює розуміння її соціальних характеристик і аналіз реінтеграції загалом. Разом з тим, фактор війни призводить до того, що дана група із часом складається з усе нових і нових учасників (ветерани часів АТО, ООС, повномасштабної війни з 2022 року тощо), що робить дану групу все більш диференційованою.

Далі, якщо говорити про соціальну структуру цієї соціальної групи в українському суспільстві, то тут потрібно наголосити, що ми не можемо повною мірою її охарактеризувати. Дана складність пояснюється двома причинами. Перша причина пов'язана виключно з державною комунікаційною стратегією, відповідно до якої дані щодо кількості військових та загиблих після початку повномасштабного вторгнення не є публічними. Друга ж причина пов'язана з динамічністю збройного конфлікту, який призводить до швидких змін, як у межах українського суспільства, так і в межах структури соціальної групи ветеранів. Власне, це означає те, що дані щодо соціальних характеристик цієї групи через короткий проміжок часу можуть бути вже застарілими. Так, порівняно з 2014-2021 роками чисельність Збройних Сил України зростає в першій половині 2022 року в 3 рази й сягала 700 тисяч осіб [Слово і Діло, 2023]. Уже за півтора року, відповідно до повідомлення начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України Кирила Буданова, станом

на грудень 2023 року: «сукупно Сили оборони України зараз складають (назву трішки умовну кількість, бо ми підійшли до держтаємниці) мільйон сто тисяч людей» [Лівий Берег – LB.UA, 2023]. Дане збільшення може впливати на зміну соціальної структури чинних військових, а через деякий час і на структуру ветеранів, які повернуться до цивільного життя.

Щодо кількості ветеранів, то відповідно до даних Міністерства у справах ветеранів, станом на кінець 2022 року вона становить 676 158 осіб [EU4Youth, 2023, ст. 55]. Звісно ця цифра є доволі умовною, й багато в чому відображає той стан справ, який ми могли мати станом на кінець 2022 року. Сьогодні ця цифра може бути значно більшою, враховуючи як збільшення кількості тих військових, які були демобілізовані, так і потребу у мобілізації. Тому у майбутньому дана соціальна група має тенденцію до збільшення її кількості та представництва в українському суспільстві.

Попри відсутність відповідних соціально-демографічних даних, актуальних на квітень 2024 року, наявність яких дозволила би більш якісно охарактеризувати соціальну групу ветеранів в Україні, у відкритому доступі є чимало аналітичних матеріалів, за допомогою яких ми можемо виокремити ті соціальні характеристики, які можуть бути характерними для соціальної групи ветеранів. Перше, що потрібно врахувати, це те, що соціальна група ветеранів складається з індивідів, які мають різний поточний статус. За поточним статусом соціальна група ветеранів може охоплювати ветеранів, які зараз перебувають у Силах оборони, ветеранів, які зараз є демобілізованими, або просто з якихось причин не служать у війську, а також тих ветеранів, які зараз перебувають в стані очікування повернення до Сил оборони. Врахування статусів може бути важливим для кращого розуміння того, як відбувається інтеграція та реінтеграція для ветеранів. За поточним статусом перша група ветеранів є інтегрованою до Сил оборони, друга пройшла або проходить реінтеграцію до цивільного життя, третя пройшла/проходить реінтеграцію до цивільного життя, але знаходиться в стані очікування повернення до Сил

оборони. Також до потенційних ветеранів можна віднести тих військовослужбовців, які до потрапляння у військо ніколи не мали військового досвіду, а також тих військових, які перебувають у полоні.

Також варто враховувати тривалість участі ветеранів у збройному конфлікті та період участі ветеранів у російсько-українській війні. Дані характеристики визначають ветеранів, як тих, які мали досвід участі в АТО, ООС, і як тих, хто став ветераном уже під час повномасштабного вторгнення. До повномасштабного вторгнення чисельність Збройних Сил України складала 246 000 осіб [Слово і Діло, 2023]. Відповідні характеристики ветеранів, а саме їх тривалість участі в збройному конфлікті та період участі, є важливими, оскільки вони можуть визначати позиційно-рольову модель ветеранів (як у війську та цивільному житті), а також можливості для їх зворотної реінтеграції у військове та цивільне середовища. Для прикладу, ті ветерани, які пройшли демобілізацію у 2015 році й повернулись назад у військо у 2022 році, могли легше проходити процес реінтеграції у військо, ніж ті військові, які інтегрувались у нього вперше. Також маючи досвід попередньої служби під час АТО, ветерани можуть мати значно вищі позиції в структурі самого війська, ніж ті ветерани, які вперше долучились до військової служби під час повномасштабного вторгнення.

Іншою характеристикою для аналізу соціальної групи ветеранів може бути їх підстава участі в Силах оборони. За підставою участі ветеранів можна розділити на: добровольців, мобілізованих та тих військових, які належать до військової структури (кадрові військові, оперативний резерв та інші). Дані категорії можуть мати відмінності на мікрорівні при аналізі їх мотивацій служби у війську, а також для розуміння відмінностей статусно-рольових моделях у структурі самого війська на макрорівні.

Ще однією рисою, що характеризує соціальну групу ветеранів, є те, що серед ветеранів є значна частка осіб, які мають інвалідність, яку вони отримали внаслідок війни. Так, відповідно до даних Міністерства у справах ветеранів,

станом на кінець 2022 року статус особи з інвалідністю внаслідок війни в Україні мають 20 101 ветеран [Український ветеранський фонд, 2023]. За результатами дослідження Українського Ветеранського Фонду, проведеного з 10 по 22 жовтня 2023 року, серед ветеранів відсоток осіб з інвалідністю внаслідок війни складає – 15,92%. [Український ветеранський фонд, 2023]. Особливість даної категорії ветеранів полягає у тому, що ветерани з інвалідністю потребують інших підходів до їх реінтеграції. Це пов'язано з тим, що, крім того, що вони можуть мати ментальні бар'єри, які перешкоджають їх реінтеграції, вони також можуть знаходитись у середовищі, яке може бути недоступним для їх функціонування [Соцька та ін., 2022, ст. 9]. Так, за результатами проведених нами експертного інтерв'ю, одна з експерток зазначає, що:

«Люди, які мають певні поранення, травми, хвороби, можуть не мати можливості пересуватися в тій інфраструктурі, в яку вони повертаються. Це і про людей на кріслах колісних, про тих, кому складно ходити, або в яких обмежений функціонал верхніх кінцівок. Це також впливатиме на їхню реінтеграцію, тому що їм буде некомфортно в міському просторі або просто інфраструктурі»

– Експертка 1.

Крім інвалідності, іншою важливою характеристикою є фактичне місце проживання ветеранів, тобто той простір та його інфраструктура, у межах яких функціонує ветеран. Простір може визначати наскільки безбар'єрно ветеран може переміщатися у ньому, а інфраструктура (лікарні, аптеки, центри надання соціальних послуг тощо) може визначати наскільки доступними для ветерана є отримання різних послуг, таких, наприклад, як отримання соціальної, юридичної чи медичної допомоги. Також до інфраструктурних елементів можна віднести й можливості для професійного зростання та працевлаштування ветеранів загалом. За типом місця проживання, відповідно до опитування, яке проводила Міжнародна організація з міграції (МОМ), –

55,8% ветеранів проживають у великих містах з населенням понад 500 000 осіб, 29,7% ветеранів проживають у містах з населенням від 51 000 до 500 00 осіб, а 14, 50% проживають в невеликих містах і селах [Міжнародна організація з міграції, 2023, ст. 4]. Ці дані можуть бути не надійними, оскільки ми не маємо актуальних соціально-демографічних даних щодо місця проживання та типу поселень, в яких проживають ветерани. Тому ці дані є досить умовними.

Також важливою соціальною характеристикою є стать ветеранів. У 2021 році у Збройних Силах України проходили військову службу 32 270 військовослужбовиць [Міністерство оборони України, 2022, ст. 42]. Станом же на січень 2024 року в ЗСУ проходили службу вже 45 587 військовослужбовиць [Українська правда. Життя, 2023]. Звісно, з часом ця цифра може збільшитись через потреби у людському ресурсі до Сил оборони [Texty.org.ua, 2023]. Також серед військовослужбовиць 13 487 мають статус учасниць бойових дій, тобто є потенційними ветеранками. Загалом, якщо припустити, що чисельність Сил оборони складає приблизно 1 100 000 осіб, то мінімальний відсоток представництва жінок у Силах оборони може складати 4,14%. Враховувати відмінність даної характеристики важливо, оскільки інтегруючись у військо або реінтегруючись до цивільного життя, ветеранки можуть проходити через інший досвід, ніж чоловіки. Ветеранки можуть зіштовхнутись зі стигматизацією у війську та цивільному житті, з проблемами із репродуктивним здоров'ям, домашнім насильством та іншими проблемами. За результатами дослідження, проведеним у липні 2021 року Київським міжнародним інститутом соціології, 66% ветеранок повідомили, що мали певні труднощі з поверненням до цивільного життя, тоді як серед чоловіків про такі складнощі повідомили 55% [IREX et al., 2021, p. 6]. Дана відмінність у відсотках може пояснюватись гендерними відмінностями самого досвіду реінтеграції жінок та чоловіків.

Іншими важливими характеристиками ветеранів є вік, освіта, працевлаштування, сімейний стан, матеріальне становище та інші. Переважно всі дослідження після повномасштабного вторгнення не можуть гарантувати

нам надійність даних за цими характеристиками ветеранів, оскільки через відсутність соціально-демографічних даних ми не можемо визначити квоту для ветеранів, а отже провести репрезентативне дослідження для ветеранів російсько-української війни. Ті ж дані, щодо наведених вище характеристик, які були представлені у дослідженнях до початку повномасштабного вторгнення, залишаються надійними виключно для того періоду, коли вони були проведені. Це пов'язано з тим, що сама соціальна група ветеранів з часом зазнала значних змін у своїй структурі, а також з тим, що велика частина ветеранів зараз є не ветеранами у класичному розумінні, а є військовими, що загалом робить цю групу важкодоступною для участі у дослідженнях.

2.3 Концептуалізація процесу реінтеграція та соціальна реінтеграція ветеранів

У даному підрозділі ми охарактеризуємо процес реінтеграції ветеранів та виокремимо ті аспекти з яких він складається, одним із яких є соціальна реінтеграція. Відповідне виокремлення дозволить краще концептуалізувати процес реінтеграції, як багаторівневого, та того, що складається з різних елементів життєдіяльності ветеранів.

Початково перед концептуалізацією процесу реінтеграції потрібно визначити хто є тією соціальною одиницею, яка здійснює цей процес. У нашому аналізі такою одиницею є ветерани (також ex-combatants). Ветеранами є сукупність індивідів, які у минулому брали участь у бойових діях, тобто на момент виконання бойових завдань були частиною структури збройних сил, збройного угруповання, у якому займали певну соціальну позицію (часто професію) та, відповідно до цієї позиції, виконували певну соціальну роль у структурі збройних сил, збройного угруповання тощо. Можна сказати, що об'єктивний, суб'єктивний та біхевіоральний зв'язок між ними ґрунтується на спільно пережитому досвіді участі у бойових діях.

Далі нам потрібно концептуалізувати процес соціальної реінтеграції. Та перед початком його концептуалізації, першочергово потрібно зазначити, що являє собою процес реінтеграції ветеранів. *Реінтеграція ветеранів* – це процес, який складається з багатьох аспектів життєдіяльності ветерана, яка включає: повернення ветеранів до соціальних груп, соціальних середовищ, культур, соціальних просторів, формування або повернення до соціальних позицій, ролей ідентичності – соціальні аспекти; психічна адаптація – аспект психічного здоров'я; матеріальне забезпечення – аспект економічний; фізична адаптація – аспект фізичного здоров'я; зайнятість, працевлаштування, освіта – аспект професійний; доступність фізичних просторів та місця проживання ветерана – просторовий аспект; можливість брати участь у громадському та політичному житті – аспект політичної та громадської участі. Дані аспекти реінтеграції визначають, яким інструментом можна реінтегрувати ветерана, наприклад, якщо ветеран має потребу у відновленні свого матеріального становища, або власної реалізації, одним із таких інструментів може бути підприємницька діяльність. Сутність даного інструменту ми розриємо у третьому розділі, а поки розберемося з тих, що є таке реінтеграція та соціальна реінтеграція.

Досягнути реінтеграції можливо через повернення, відновлення або набуття тих наведених вище аспектів життєдіяльності ветерана, які він втратив у результаті переходу від одного середовища до іншого. Варто зазначити, що повернення не є вичерпним описом процесу реінтеграції, оскільки часто процес реінтеграції це також і про інтеграцію до нових ролей, статусів, фізичних просторів та соціальних середовищ. Для прикладу, після участі у бойових діях ветерани можуть повертатися до тих помешкань, де вони раніше проживали, які своєю чергою можуть бути пошкоджені або зруйновані у результаті бойових дій [Gear, 2002, p. 39]. Це призводитиме до того, що ветерани будуть вимушені шукати нові приймаючі громади для себе, життєдіяльність у яких потребуватиме інтеграції ветеранів до них. Також ветерани можуть повертатися після розгортання з певними пораненнями, які можуть перешкоджати їм переміщуватись у просторі (зокрема у випадку набуття інвалідності), і, як

наслідок, ветерани вимушені будуть по новому інтегрувати у просторі міст, селищ та сіл. На підтвердження цієї тези наведемо цитату з проведеного нами експертного інтерв'ю:

«...коли це люди, які мають певні поранення, травми, хвороби, вони можуть не мати можливості пересуватися в тій інфраструктурі, в яку вони повертаються, це і про людей на кріслах колісних, це і просто про людей, яким складно ходити, або у яких обмежений функціонал верхніх кінцівок, і це також впливатиме на їхню реінтеграцію, тому що їм буде некомфортно в міському просторі або загалом інфраструктурі. Тому зазвичай з цього є два виходи – або людина сидить вдома, і майже нікуди не виходить (це не поодинокий випадок), або людина змінює місце проживання»

– Експертка 1.

Що стосується *соціальної реінтеграції*, то її можна окреслити, як соціальний аспект реінтеграції, що означає повернення соціальних елементів до тих середовищ, просторів, соціальних груп, статусів, ролей, з яких вони були раніше дезінтегровані. У контексті нашого аналізу, соціальним елементом є ветерани, а причиною дезінтеграції ветеранів є їх участь у бойових діях. Для ветеранів *соціальна реінтеграція* – це процес повернення (також набуття) до тих соціальних середовищ, соціальних груп, позицій, ролей з яких вони були раніше дезінтегровані добровільно, примусово або вимушено, внаслідок їх переходу від цивільних середовищ до військового середовища (Див. Рис. 2.). Соціальні ж середовища являють собою однорідний набір таких самих або схожих позицій та ролей, дій та мислення індивідів, інтеграція між якими відбувається через механічну солідарність [Штомпка, 2020, ст. 155]. *Військове середовище* пов'язане з військовою діяльністю, і притаманне тим, хто залучений до служби у війську та виконує відповідні бойові завдання. *Цивільні середовища* – це всі ті середовища, які не пов'язані з військовою діяльністю; сюди можна віднести мистецьке, політичне, церковне та інші [Штомпка, 2020, ст. 155].

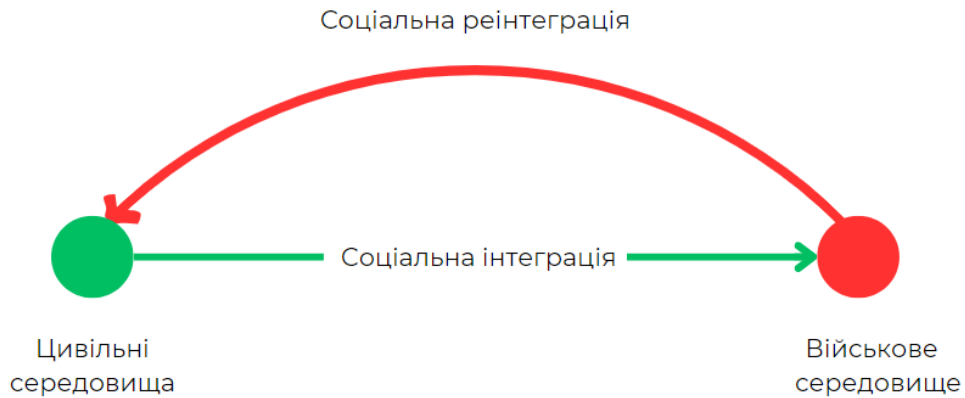

Рис. 2. Схема реінтеграції ветеранів
(Джерело: складено автором)

У межах середовищ наявні також культури, а саме набори схожих дій (звичаїв, традицій) та мислень (переконання, вподобання) представників середовищ [Штомпка, 2020, ст. 324]. У контексті соціальної реінтеграції ветеранів виокремлюють військову культуру та цивільну культуру. Військова культура – це культура притаманна для військового середовища, а цивільна культура притаманна для всіх цивільних середовищ [Veteran Hub, 2023, ст. 27].

Перехід між середовищами є формою дезінтеграції, де ветеран з одного специфічного середовища з притаманною до нього культури, інтегрується в інше середовище вже з іншою культурою в ньому (Див. Рис. 3).

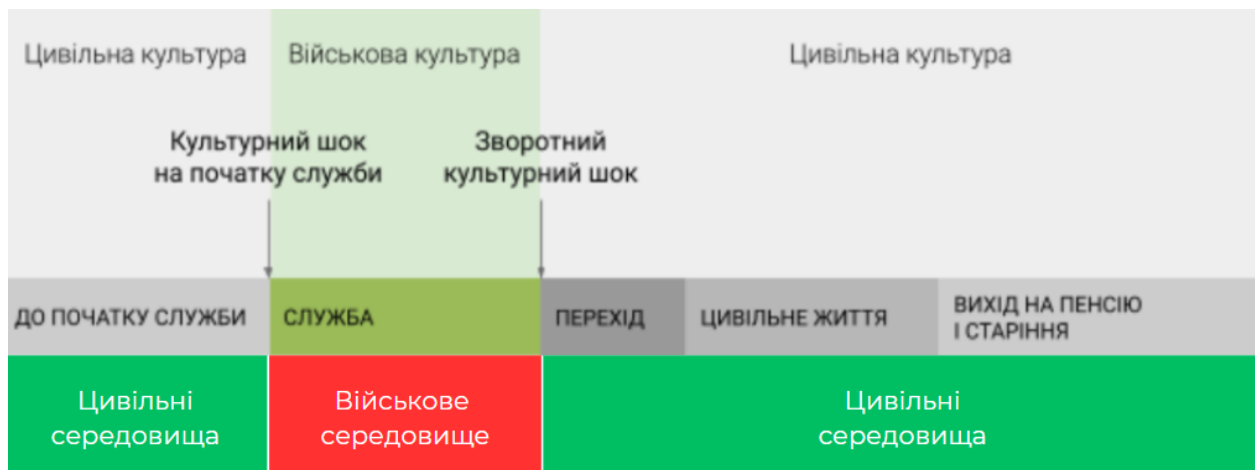

Рис. 3. Схема переходу ветеранів між середовищами (Доповнено автором на основі дослідження: Veteran Hub (2023) Шлях ветеранів та ветеранок)

Також під час постійних переходів між середовищами у ветеранів змінюється соціальна ідентичність, соціальні позиції та ролі, які він виконує у тому чи іншому середовищі/соціальних групах. Це важливий аспект, оскільки він підкреслює те, що після закінчення участі у бойових діях, ветерани вже не є тими, ким були раніше до переходу у військове середовище, оскільки вони набувають вже нової групової ідентичності. Ідентичності, яка сформована через спільно пережитий досвід ветеранів участі у бойових діях.

Що стосується рівневості процесу реінтеграції, то часто у дослідницькій літературі не міститься комплексної концептуалізації реінтеграції на різних рівнях її екосистеми (індивідуальний, міжособистісний, суспільний та системний) [Elnitsky et al., 2017]. Насправді дану проблематику можна виправити через розгляд реінтеграції, як трирівневого процесу, досягти якого можна через поєднання макро, мезо та мікрорівнів (Див. Рис. 4) [Bowd, 2008].

**Рис. 4. Рівневість соціальної реінтеграції
(Складене автором на основі Джерела: Bowd, 2008)**

На макрорівні досліджуються загальні закономірності, тенденції, які впливають на соціальну реінтеграцію ветеранів зі сторони соціальних систем та інститутів, належна взаємодія яких сприяє соціальній реінтеграції ветеранів. Це може включати політичну стабільність країни, рівень економічного розвитку, доступ до освіти та охорони здоров'я, загальний рівень безпеки тощо. Наприклад, продовження збройного конфлікту на території країни може впливати на загальний рівень безпеки та стабільності, й тим самим може зменшувати можливість соціальної реінтеграції для ветеранів. Схожим чином в Україні через продовження війни є проблематичним забезпечення соціальної реінтеграції ветеранів.

Мезорівень є середнім рівнем, який пролягає між макрорівнем та макрорівнем. Мезорівень може бути забезпечений взаємодією ветерана з організаціями, громадами, соціальним середовищем, вторинними групами та соціальним простором, у якому перебуває ветеран. На цьому рівні важливим є включеність ветерана у соціальне середовище, соціальні групи, а також соціальний та фізичний простір у його місцях проживання.

Що стосується мікрорівня, то на цьому рівні є важливими індивідуальні фактори, такі як мотивація та поведінка індивідів, а також взаємодія ветерана з первинною групою. Це можуть бути родина, друзі, колеги та інші особисті чи невеликі близькі соціальні мережі, з якими взаємодіє ветеран у повсякденному житті.

Багатоаспектність та рівневність процесу соціальної реінтеграції вказує на те, що даний процес є реляційним процесом, а отже успішна соціальна реінтеграція ветеранів не відбувається відокремлено від індивідуальних дій, взаємодії з близьким оточенням, взаємодії з менш близькими групами людей, функціонуванням ветеранів у просторі, взаємодії з інститутами та системами.

2.4 Особливості процесу соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни

У цьому підрозділі ми спробуємо виокремити особливості процесу соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни. Виокремлення буде здійснено з позиції системного підходу через попередньо здійснену нами концептуалізацію даного процесу, аналіз літератури та аналіз проведених експертних інтерв'ю.

Процес реінтеграції ветеранів в Україні обумовлюється початком російсько-української війни у 2014 році й подальшою участю ветеранів у бойових діях. Станом на сьогодні ми маємо більш ніж десятирічний досвід формування соціальних груп ветеранів та їх подальшої реінтеграції до цивільного життя. І тут постає перша особливість даного процесу для України: концепція «цивільного життя»/«військового життя», яка вказує на відмінність між життям військового та цивільного населення у контексті повномасштабної російсько-української війни, не є вичерпною у поясненні особливостей даного процесу. Тому, на нашу думку, в українському контексті більш доречним буде використання сформованих вище концепцій – військова та цивільні середовища, а також військова та цивільна культура.

Інша особливість стосується теоретизування процесу реінтеграції, що пояснюється як процес повернення ветеранів з колишніх місць військових розгортань (military deployment), тобто тих місць, де ветерани здійснювали бойові дії, місць, які знаходяться поза межами країн ветеранів. Для прикладу, ветерани можуть належати до військових підрозділів, які базуються в США, які далі були розгорнуті на території інших країн, таких як Афганістан, Ірак тощо [US. Department of Veterans Affairs, no date]. Вже після розгортання ветерани з місця бойових дій повертаються назад на територію США, де бойові дії відсутні. Тобто реінтеграція часто розглядається як процес повернення до соціального середовища, у якому відсутні бойові дії. Власне, про це і зазначали експертки під час дослідження:

«Тут, мабуть, треба трішки піти в контекст того, що реінтеграція, як термін і певний соціальний процес, пішли більше із західної практики, особливо зі Сполучених Штатів, де ми можемо говорити про реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, тому що на їхній території не проходять бойові дії»

– Експертка 1.

У контексті України соціальна реінтеграція ветеранів є значно складнішим процесом, досягнення якого неможливо повною мірою через продовження війни на території України. Продовження війни може ускладнювати реінтеграцію ветеранів на різних рівнях цього процесу.

Для прикладу, заради посилення рівня безпеки в Україні під час війни, на макрорівні відбулось об'єднання різних соціальних інститутів (військовий, політичний, медіа тощо) або систем, об'єднання яких призвело до системних змін в українському суспільстві, ці ж системні зміни можуть «нагадувати» ветеранам про те, що війна продовжується і знаходиться десь тут поруч. До таких системних змін, які можуть бути «нагадуванням», можна віднести запровадження комендантської години, посилення мобілізації, створення єдиного марафону новин та інше. На мезорівні через продовження війни у ветеранів може бути посилене занепокоєння щодо побратимів, які ще

перебувають у зоні бойових дій, яке унеможлиблює його перехід між військовою та цивільною культурою. Відповідний розрив між неможливістю реінтеграції до цивільних середовищ може посилювати інтеграцію ветеранів з ветеранами, й дезінтеграцію ветеранів з цивільним населенням. Подібний розрив між середовищами та культурами може відбуватися і на рівні первинних груп. Про відповідний досвід зазначають експерти у нашому дослідженні:

«Мені здається, тут варто сказати про те, що все одно людина обмежує своє коло спілкування і свої соціальні взаємодії до комфортних собі. Знову ж таки, це ситуативно стосовно кожного, але більш така тенденція, що ветерани дуже сильно обмежили своє коло спілкування в межах цивільного життя, тому що частина тих людей, з якими вони раніше спілкувались, не поділяють їхніх поглядів, й тому для того, щоб не було це тригером, вони просто виключають цих людей зі свого життя, або менше контактують»

– Експертка 1.

Для успішної ж реінтеграції ветеранам необхідно ідентифікувати себе з цивільними середовищами та культурами, й далі інтегруватись в них таким чином, щоб вони стали важливою складовою особистості ветерана [Veteran Hub 2023, ст. 25].

Інша особливість соціальної реінтеграції для України пов'язана з правовим статусом ветеранів. Так, ветеранами в Україні є «особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни» [Верховна Рада України, 1993]. З описаного вище можна зазначити, що даний правовий статус ветеранів в Україні не завжди дає можливість визначити ті соціальні характеристики, які має сам ветеран. Це зокрема пов'язано з тим, що маючи правовий статус ветеран може надалі виконувати бойову службу, що автоматично переводить ветерана назад у позиційно-рольову модель військового. При таких умовах сама реінтеграція не є можливою оскільки ветеран не є ветераном, а є військовим. Інша сторона

даного статусу пов'язана з тим, що ветерани в Україні у разі загострення конфлікту будуть змушені повернутись до війська, оскільки вони належать до оперативного резерву Збройних Сил України [Верховна рада України, 2024]. Можна сказати, що ветеран завжди знаходиться у підвішеному стані між переходом від цивільних середовищ до військового. Тому, як зазначає опитана експертка, такий процес, як реінтеграції не є співмірним з тим досвідом, яким ми маємо сьогодні.

«...реінтеграція – це все ж таки це доволі гучне слово і воно трішки неспівставне наразі з ситуацією в країні. Це, мабуть, певне тимчасове явище, яке не можна назвати фіналізованим, тільки якщо це не ті ветерани, які, наприклад, мають інвалідність, або демобілізовані за віком. Тобто це ті ветерани, які вже не будуть оперативним резервом першої черги й вони не будуть призиватися до лав Сил оборони знову, — в їхньому контексті ми можемо говорити про реінтеграцію. У контексті інших це доволі спірне питання»

– Експертка 2.

Враховуючи зазначене вище, існує потреба у зміні ветеранської політики, а саме у зміні статусу «ветеран», який наразі надається не завжди людям, які брали участь у захисті Батьківщини чи проходженні служби у Силах оборони України [Юридична сотня, 2018, ст. 13]. Зміна має відбуватися з подальшою адаптацією даного статусу під реінтеграційні потреби, які мають ветерани, що брали участь у бойових діях російсько-української війни.

2.5 Розробка інструментаріїв виміру реінтеграції ветеранів російсько-української війни

Перед початком написання даної роботи була сформована одна з дослідницьких проблем, яка звучить наступним чином: в опублікованих дослідженнях, які стосуються реінтеграції ветеранів російсько-української

війни, часто автори або формують недостатній інструментарій виміру реінтегрованості ветеранів, або він взагалі відсутній. Так, для прикладу, компанія Gradus Research у своєму дослідженні «Вивчення потреб ветеранів на шляху повернення до цивільного життя із фокусом на майбутнє» вимірює реінтегрованість ветеранів через одну змінну: «За Вашими відчуттями, чи адаптувались Ви загалом до цивільного життя?», використовуючи порядкову шкалу: «Повністю адаптувався – 29%; Скоріше адаптувався – 46%; Скоріше Не адаптувався – 13%; Зовсім Не адаптувався – 4%» [Юридична сотня, 2018]. Насправді це є доволі обмеженим інструментом того, як можна виміряти реінтегрованість ветеранів. Зокрема ця обмеженість пов'язана з тим, що сам процес реінтеграції, як ми вже зазначили раніше, є доволі комплексним, тобто є тим процесом, при розробці якого мають бути враховані різні аспекти життєдіяльності ветеранів та різні рівні впливу на ці аспекти.

У нашому ж дослідженні значну частину роботи ми присвятили концептуалізації процесу реінтеграції/соціальної реінтеграції ветеранів, яка дозволила розбити даний процес на різні аспекти життєдіяльності ветеранів, а також схарактеризувати особливості даних процесів. Тому попередні напрацювання можуть бути підґрунтям для створення відповідних інструментів виміру реінтегрованості ветеранів російсько-української війни. Тож у даному підрозділі ми пропонуємо розробити анкету, яка б дозволила виміряти реінтегрованість ветеранів, і яку можна було б застосовувати для подальших досліджень процесу реінтеграції ветеранів російсько-української війни (розробку анкети представлено у Додаток А).

При розробці анкети ми маємо враховувати те, що ветерани мають свій життєвий шлях, який характеризується їх переходами між різними соціальними середовищами та культурами, перебування та вихід з яких формують у ветеранів певний набір позицій, ролей та навичок, які впливають на реінтеграцію ветеранів після повернення їх з військового середовища до цивільних. Тому перед розробкою інструментів виміру реінтегрованості ветеранів важливо розуміти який набір соціальних характеристик вони вже

мають. У контексті цього набуття ветераном соціальних характеристик варто розглядати з позиції етапів життєвого шляху ветерана, тобто з позиції того, який ветеран мав досвід життєдіяльності на етапі до початку служби, який досвід він мав під час служби в Силах оборони, та який досвід ветеран має під час переходу.

Першим, що потрібно зробити під час складання анкети, – це створити питання-фільтри, які дозволять відібрати ветеранів, які мають досвід участі в російсько-українській війні (з 2014 року), але станом на зараз не служать у Силах оборони. Таке фільтрування аргументовано тим, що ті ветерани, які зараз продовжують службу, ще залишаються інтегрованими у військове середовище. Отже, для такого відбору були сформовані відповідні питання-фільтри a1. та a2.

Далі нам потрібно врахувати базові соціальні характеристики, які можуть тою чи іншою мірою впливати на реінтеграцію ветеранів. До таких характеристик ми віднесли: стать – s1; вік – s2; сімейний стан – s3; найвищий рівень освіти – s4; регіон проживання – s5; тип населеного пункту, де проживає ветеран – s6; фінансове становище сім'ї – s7.

Також потрібно врахувати статус та сферу зайнятості до та після служби у Силах оборони. Вони були враховані через наступні змінні: статус зайнятості до початку повномасштабного вторгнення – w1; статус зайнятості зараз – w2; сфера зайнятості до початку повномасштабного вторгнення – w3; статус зайнятості зараз – w4.

Іншими важливими характеристиками є ті, які ветеран набув під час служби у Силах оборони, зокрема: тривалість служби – a3; військове звання – a4; військова посада – a5. Також потрібно врахувати аспекти фізичного та психічного здоров'я, які могли бути порушені досвідом служби в Силах оборони, зокрема були розроблено наступні змінні: частота з якою ветерани бачили поранення або смерть – f1; ступінь поранення ветерана внаслідок бойових дій – f2; наявність інвалідності – f3; група інвалідності – f3.1; причини інвалідності – f3.2.

Важливо також визначити які проблеми турбують ветеранів, тому відповідно до попередньої концентрації процесу реінтеграції були виокремлені ті проблеми, які можуть викинути у ветеранів після їх повернення до цивільного життя. Отже, було виокремлено наступні проблеми: проблеми у стосунках з первинними групами – р1; проблеми у спілкуванні з неблизьким оточенням – р2; проблеми з психічним здоров'ям р3; проблеми з фізичним здоров'ям – р4; фінансові проблеми р5; проблеми з оформленням та отриманням документів – р6; проблеми з працевлаштуванням – р7; проблеми з самореалізацією та саморозвитком – р8; проблеми із залежністю від шкідливих звичок – р9; проблеми важкості переміщення населеним пунктом через інвалідність.

Для розробки інструментаріїв, які би дозволили виміряти реінтегрованість ветеранів, була використана та адаптована під український контекст шкала Лайкерта, що була розроблена та представлена американськими вченими у дослідженні «Post-Deployment Readjustment Inventory: Reliability, Validity, and Gender Differences, Military Psychology» [Katz et al., 2010]. Сама шкала була розбита на шість підшкал (Див. Рис. 5): 1) Career Challenges; 2) Social Difficulties; 3) Intimate Relationship Problems; 4) Health Problems; 5) Concerns About Deployment; 6) PTSD Symptoms.

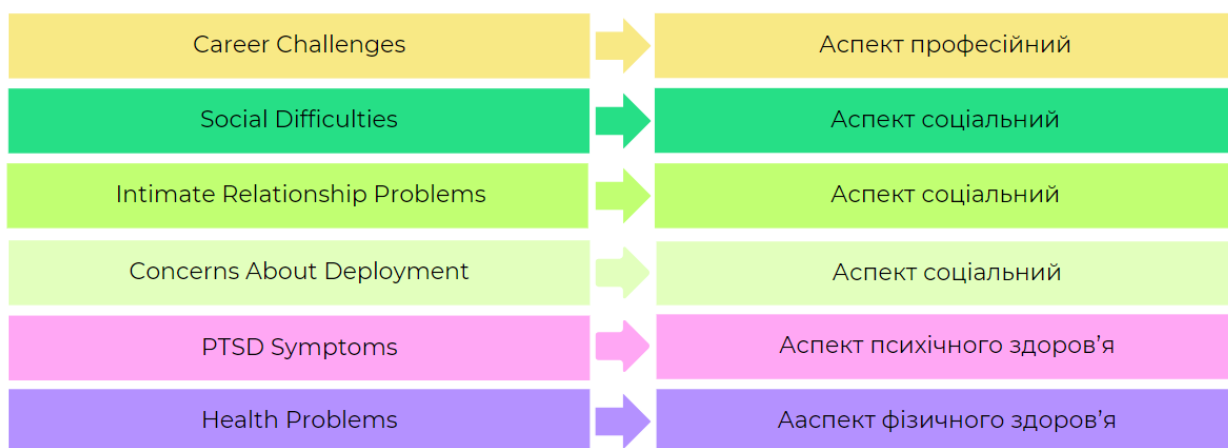

Рис. 5. Підшкали для виміру реінтеграції
(Складено автором на основі Джерела: Katz et al., 2010)

Кожна підшкала стосувалась різних аспектів реінтеграції ветеранів та містила у собі ряд тверджень, які визначали ступені суб'єктивної згоди ветеранів з кожним твердженням (Див. Таблиця 1). Погодження або не погодження з твердженнями визначало й ступінь реінтегрованості ветерана у кожний з чотирьох аспектів життєдіяльності, а саме таких як: аспект професійний, аспект соціальний, аспект психічного здоров'я та аспект фізичного здоров'я.

Таблиця 1.

Підшкали та твердження щодо виміру реінтеграції ветеранів

Career = 1, 6, 13, 23, 34	1. Я відчуваю постійний тиск через роботу
	6. Я відчуваю відсутності мотивації до роботи
	13. Я хочу працювати, але не можу
	23. Я маю труднощі з пошуком роботи
	34. Я не знаю, що мені робити далі
Health= 2, 8, 11, 14, 30	2. Я відчуваю біль, який триває протягом тривалого часу (хронічний біль)
	8. Я маю проблеми зі здоров'ям
	11. Моє тіло не функціонує так, як раніше функціонувало раніше
	14. Я відчуття, що стан мого здоров'я погіршується
	30. Маю багато медичних призначень від лікарів
Social readjustment = 3, 7, 19, 22, 25, 27, 33	3. Я відчуваю тиск з боку суспільства й це заважає мені повернутися до нормального життя
	7. Я не відчуваю себе частиною суспільства
	19. Я змінився або люди навколо мене змінились
	22. Я відчуваю, що люди які мене оточують щось

	приховують від мене
	25. Я думаю, що суспільство не розуміють, через що я пройшов
	27. Я почуваюся відчуженим або самотнім серед людей
	33. Я не хочу говорити про свої переживання
PTSD symptoms = 4, 10, 18, 20, 21, 24, 29, 32	4. Я відчуваю напругу, нервозність або тривогу
	10. Я уникаю людних місць або соціальних контактів з іншими людьми
	18. Я маю труднощі з концентрацією уваги
	20. Я почуваюсь себе втомленим і виснаженим
	21. Я легко дратуюсь на інших
	24. Я часто думаю про повернення до служби або до повернення в зону бойових дій
	29. Я маю труднощі з виконанням завдань
	32. Я маю труднощі зі сном або мені часто сняться кошмари
Intimate relationship = 5, 15, 17, 31, 35	5. Я маю труднощі з поверненням до своєї ролі в сім'ї
	15. Я не хочу, щоб мене торкалися чи обіймали близькі мені люди
	17. У моєї сім'ї та/або партнера дуже багато вимог до того яким я маю бути
	31. Мій партнер та/або сім'я не розуміють мене
	35. У мене є бажання уникати моїх стосунків з близькими мені людьми
Concerns about deployment = 9, 12, 16, 28, 36, 26	9. Я хвилююся за побратимів, хто ще перебуває на службі
	12. Я часто оплакую смерті товаришів по службі

	13. Моє повернення до цивільного життя відбувається неналежним чином
	26. Я почуваю себе непотрібним після повернення зі служби до цивільного життя
	28. Після повернення зі служби я відчуваю, що моє життя призупинилось
	36. Після служби у цивільному житті мені здається все банальним

Використання розробленої американськими вченими шкали Р. Лайкерта для оцінки реінтеграції ветеранів російсько-української війни було обрано через її інструментальну можливість виміру різних аспектів життєдіяльності ветеранів. Звісно дана шкала не є вичерпною, і враховує скоріше базові аспекти реінтегрованості ветеранів, однак вона надає зручний та стандартизований інструмент для їх оцінки. Це дозволяє отримати загальне уявлення про рівень реінтеграції та визначити основні аспекти де ця реінтеграція просідає.

Висновки до розділу II

Даний розділ дослідження був присвячений, по-перше, концептуалізації ветеранів, як одиниці аналізу в соціології, з подальшим виокремленням та окресленням соціальної групи ветеранів російсько-української війни в Україні, по-друге, концептуалізації процесу реінтеграції/соціальної реінтеграції ветеранів, як одиниці аналізу в соціології з подальшою оцінкою даного процесу для ветеранів російсько-української війни в Україні. По-третє, розробці анкети, яка б дозволила виміряти реінтегрованість ветеранів, і яку можна було б застосовувати для подальших досліджень процесу реінтеграції ветеранів російсько-української війни. Дизайн за метою дослідження у цій частині дослідження описовий, пояснювальний та оцінювальний.

Підсумовуючи, можна сказати, що визначення ветеранів через їх правове поняття не завжди дає можливість визначити соціальні характеристики, які

мають ветерани. Натомість, маючи правовий статус, ветерани в Україні можуть надалі виконувати бойову службу, що автоматично переводить ветеранів назад у статус військовослужбовця. Так, в Україні ветеранів можна охарактеризувати як осіб, які постійно знаходяться в стані бойової готовності переходу від соціального статусу ветерана до соціального статусу військового. Ветеранів можна охарактеризувати як сукупність індивідів, які у минулому брали участь у бойових діях, тобто на момент виконання бойових завдань були частиною структури збройних сил, у якій займали певну соціальну позицію (часто професію), та відповідно до цієї позиції виконували певну соціальну роль. Тому дану сукупність людей можна вважати великою соціальною групою, а їх об'єктивний, суб'єктивний та біхевіоральний зв'язок ґрунтується на спільно пережитому досвіді участі російсько-українській війні. Також важливо при дослідженні соціальної реінтеграції враховувати які соціальні характеристики має досліджувана група ветеранів, оскільки вони нероздільно пов'язані з подальшими особливостями проходження, як дезінтеграції з військового середовища, так і з реінтеграцією до цивільних середовищ.

Що стосується реінтеграції ветеранів, то вона є комплексним процесом, який складається з багатьох аспектів життєдіяльності ветерана, що включає: повернення ветеранів до соціальних груп, соціальних середовищ, культур, соціальних просторів, формування або повернення до соціальних позицій, ролей ідентичності – соціальні аспекти; психічна адаптація – аспект психічного здоров'я; матеріальне забезпечення – аспект економічний; фізична адаптація – аспект фізичного здоров'я; зайнятість, працевлаштування, освіта – аспект професійний; доступність фізичних просторів та місця проживання ветерана – просторовий аспект; можливість брати участь у громадському та політичному житті – аспект політичної та громадської участі. Власне соціальні аспекти реінтеграції і є соціальною реінтеграцією, досягти якої можна через повернення, відновлення або набуття тих наведених вище аспектів життєдіяльності ветерана, які він втратив у результаті переходу від одного середовища до іншого. Також соціальна реінтеграція є тим процесом, досягнути

якого можливо через забезпечення реінтеграції ветеранів на трьох рівнях: макро, мезо та мікро.

Особливостями процесу соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни станом на зараз є більше макро рівень, де на саму реінтеграцію ветеранів впливає війна та сукупні процеси, які вона посилює. Інша особливість стосується неадаптованості правового статусу ветеранів російсько-української війни до масштабу війни та її наслідків, які ми сьогодні маємо. Це зокрема пов'язано з тим, що маючи правовий статус, ветеран може надалі виконувати бойову службу, що автоматично переводить ветерана назад у позиційну-рольову модель військового. При таких умовах сама реінтеграція не є можливою, оскільки ветеран не є ветераном, а є військовим. Через зазначені вище особливості даного процесу в Україні існує потреба у переосмисленні ветеранської політики, що вплинуло б на зміну та адаптацію даного статусу під потреби у реінтеграції, які мають ветерани на різних рівнях їх життєдіяльності.

РОЗДІЛ III. РЕІНТЕГРАЦІЯ/СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВETERANІВ/-ОК В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

3.1. Дизайн та методологія дослідження

Дану дослідницьку роботу було здійснено у декілька етапів, завдання яких полягало у поєднанні теоретичної та практичної частин дослідження з використанням різних дизайнів та якісної методології дослідження. На першому етапі був застосований описовий дизайн, націлений на розгляд основних теоретичних рефлексій щодо інтеграції, як соціального процесу, та на концептуалізацію процесу «соціальна реінтеграція» з подальшим розмежуванням його від суміжних процесів, таких як «соціальна інтеграція» та «соціальна дезінтеграція». Даний етап роботи був здійснений у першому розділі нашої роботи. Для досягнення завдань на цьому етапі використовувався аналіз основних теоретичних напрацювань щодо процесу соціальної інтеграції.

На другому етапі крім описового також використовувався пояснювальний дизайн. Метою застосування дизайнів було здійснення концептуалізації ветеранів як одиниці аналізу в соціології, та концептуалізації процесу реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів. Мета була поставлена з урахуванням попередньо визначених дослідницьких проблем. Перша проблема полягала у відсутності єдиного наукового підходу до концептуалізації процесу повернення ветеранів від військової служби до цивільного життя, середовищ та культури. Відсутність цього підходу часто створює плутанину серед українських дослідників у інтерпретації ними таких понять, як «реабілітація», «адаптація», «інтеграція», «реінтеграція», «ресоціалізація». Прикладом такого невдалої інтерпретації є недавнє дослідження, проведене компанією Gradus Research: «Вивчення потреб ветеранів на шляху повернення до цивільного життя із фокусом на майбутнє» [31]. Друга ж дослідницька проблема полягала у тому, що українські дослідники часто приділяють недостатню увагу саме соціальним аспектам реінтеграції ветеранів, розглядаючи реінтеграцію як той процес, що не складається з різних аспектів життєдіяльності ветерана.

Неконцептуалізація та операціоналізація цього процесу призводить до того, що дослідники розглядають реінтеграцію окремо як психічний, соціальний, фізичний, правовий процеси. У нашій же роботі ми виокремили всі аспекти процесу реінтеграції, а також здійснили подальшу деталізацію його соціального аспекту, тобто соціальної реінтеграції. Даний етап роботи був здійснений у 1 та 3 підрозділах другого розділу. Для досягнення завдань на цьому етапі використовувався аналіз основних теоретичних напрацювань щодо досліджуваної проблематики.

На третьому етапі також використовувався описовий та пояснюваний дизайн, метою застосування яких було виокремлення основних характеристик ветеранів російсько-української війни в Україні, а також визначення особливостей процесу соціальної реінтеграції для даної групи. Даний етап роботи був здійснений у 2 та 4 підрозділах другого розділу. Для опрацювання цього етапу використовувався аналіз основних теоретичних напрацювань, актуальних досліджень та даних різних публікацій, дотичних до досліджуваної теми, а також результатів проведених експертних інтерв'ю.

Вже на четвертому етапі було здійснено дослідження з використанням також і оцінювального дизайну, досягнення якого відбулося через проведення ряду експертних інтерв'ю. Цілями проведення інтерв'ю було пояснити та оцінити підприємницьку діяльність, як інструмента реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів. Щодо експертних інтерв'ю, то це було використано для посилення оцінювального дизайну дослідження. До експертних інтерв'ю були залучені експерти, що представляли різні організації та установи, які займаються зараз або займались у минулому популяризацією, вивченням та впровадженням підприємницької діяльності, як інструмента реінтеграції ветеранів російсько-української війни. Критеріями відбору організацій та установ вважалися наявність сьогодні або у минулому програм з популяризацією, вивченням та впровадженням підприємницької діяльності як інструмента реінтеграції. Критеріями відбору експертів була їхня дотичність до розробки та впровадження зазначених вище програм. Всього було проведено 2

експертних інтерв'ю тривалістю до однієї годин. У першому експертному інтерв'ю взяла участь експертка, яка представляла позицію Українського ветеранського фонду, що є бюджетною установою, яка належить до сфери управління Міністерства у справах ветеранів України, та станом на сьогодні через свою діяльність сприяє розвитку та підтримці підприємницької діяльності ветеранів [34]. У другому експертному інтерв'ю взяла участь представниця з Благодійного фонду «Повернись живим», який станом на сьогодні відкинув підприємницьку діяльність, як той інструмент, який дозволяє реінтегрувати ветеранів, хоча до початку повномасштабного вторгнення активно займався популяризацією та вивченням даного інструменту [EU4Youth, 2023, ст. 34]. Відповідний відбір експертів був здійснений для врахування протилежних позицій щодо реінтеграційних можливостей даного інструменту для ветеранів. Експертні інтерв'ю проводились за попередньо складеним гайдом (Див. Додаток Б), який містив наступні блоки: блок 1 - загальне уявлення про процес реінтеграції ветеранів; блок 2 - поточний стан з реінтеграцією ветеранів в Україні; блок 3 - основна діяльність організації щодо реінтеграції ветеранів; блок 4 – реінтеграція через підприємницьку діяльність. Самі інтерв'ю проводились в онлайн-форматі через платформу ZOOM, програмні можливості якої спрощують можливість запису інтерв'ю, що є важливим для подальшого аналізу. Аналіз експертних інтерв'ю був здійснений за допомогою програмного забезпечення MAXQDA 12, інструментарій якого дозволяє систематизувати, кодувати та аналізувати текстові дані, отримані з інтерв'ю.

Обмеженнями дослідження є те, що дана методологія забезпечує тільки якісний компонент оцінки підприємницької діяльності, як інструменту реінтеграції ветеранів, з позиції суб'єктивного досвіду експертів у цій сфері. Суб'єктивність експертів може перешкоджати досягати об'єктивності в оцінці даного інструменту, оскільки самі експерти мають ряд попередньо сформованих суб'єктивних переконань, які можуть заважати їм об'єктивно оцінювати даний інструмент. Крім того, обмеженістю є і те, що у дослідженні ми фокусуємось виключно на досвіді експертів, й тим самим не враховуємо

досвід інших представників екосистеми процесу реінтеграції ветеранів через підприємницьку діяльність. Це робить наше дослідження дещо однобоким та тим, яке потребує у майбутньому розширення досліджуваної екосистеми даного процесу та інструменту.

Також у дослідженні передбачалось проведення п'ятого етапу, мета якого полягала у розробці інструментів виміру реінтегрованості ветеранів російсько-української війни, які станом на зараз не служать в Силах оборони. Мета досягалась через проведення онлайн-анкетування, тобто шляхом самозаповнення ветераном попередньо розробленої анкети. Анкета була розроблена та запрограмована у програмному забезпеченні KoVoToolbox (Розроблена анкета представлена у Додатку А). Розсилка анкети ветеранам відбулась через розсилку по різних каналах та сторінках у соціальних мережах, а також у різні неурядові організації, які займаються допомогою та підтримкою ветеранів. Вже на етапі збору даних у нас виникли труднощі з набранням допустимої кількості заповнених анкет. Ці труднощі пов'язані з рядом причин. Перше, це те, що серед ветеранів залишається багато тих, хто продовжує службу у війську. Таких респондентів ми відфільтровували, оскільки вважаємо, що для них реінтеграція ще не відбулась з тої причини, що вони залишаються інтегрованими у військове середовище. Друге, це те що, у респондентів не було додаткових стимулів для заповнення доволі масивної анкети. Власне, через неможливість зібрати допустиму кількість анкет, даний етап дослідження був представлений тільки у вигляді розробки тих інструментаріїв виміру реінтеграції ветеранів, які можуть бути корисними для подальших досліджень. Розроблений інструментарій був представлений у розділі 2.5.

Надалі, у підрозділах, зазначених нижче, ми сконцентруємось на четвертому етапі дослідницької роботи, вміст якого включають як аналіз отриманих результатів дослідження, так і теоретичний опис, пояснення, оцінку особливостей підприємницької діяльності як інструменту реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни.

3.2 Підприємницька діяльність як інструмент реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни

Перед початком проведення дослідницької роботи ми виокремили дослідницьку проблему, яка багато в чому визначила наші зацікавленості до об'єкта дослідження. Дослідницька проблема була сформульована наступним чином: значна частина організацій та державних установ, які реалізують програми з вивчення, популяризації та впровадження реінтеграції ветеранів російсько-української війни, часто реалізують ці програми шляхом підтримки підприємницької діяльності, використовуючи її як інструмент для реінтеграції ветеранів. Дослідницька проблема була сформульована через те, що, попередньо здійснюючи аналіз наявних інструментів реінтеграції, які реалізуються різними державними установами та організаціями в Україні, ми спостерігаємо певний ухил на підприємницьку діяльність, як на «дієвий» інструмент реінтеграції ветеранів російсько-української війни. На нашу думку, відповідна зацикленість на одному інструменті може створювати ілюзію того, що цей інструмент універсальний та може дозволити ветеранам ефективно проходити процес реінтеграції. Так, за словами новопризначеного в.о Міністра у справах ветеранів України Олександра Порхуна: «Серед ветеранів й ветеранок наразі існує величезний запит на започаткування власного бізнесу або розширення чи розвиток вже існуючих проєктів, і для Мінветеранів цей напрямок – один з ключових пріоритетів» [Міністерства в справах ветеранів, 2024]. Оцей «величезний запит», про який зазначає Олександр Порхун, може бути пояснений результатами опитування ветеранів Українського ветеранського Фонду, відповідно до яких 50,14% ветеранів, які брали участь в опитуванні, відповідаючи на питання «Чи хотіли би ви зайнятися власною справою, підприємництвом?», зазначають, що однозначно хотіли би [Український ветеранський фонд, 2024]. Але чи дійсно результати опитування та заява м.о міністра Мінветеранів відповідають реінтеграційним потребам ветеранів, і чи дійсно підприємницька діяльність може бути тим рішенням,

якого так потребують ветерани? Та загалом яка особливість підприємницької діяльності, як інструменту соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни? На ці питання ми спробуємо відповісти у цьому розділі дослідницької роботи.

Реінтеграція ветеранів через підприємницьку діяльність може вважатися інструментом, який забезпечує економічний, соціальний, професійний аспект реінтеграції ветеранів. Що стосується соціальної реінтеграції, досягнення якої відбувається через підприємницьку діяльність, то дана діяльність може забезпечити повернення, відновлення або набуття соціальних аспектів (зв'язків, культур, соціальних позицій, ролей, ідентичностей), які ветеран втратив у результаті переходу від цивільного до військового середовища. Як зазначає одна з експерток, соціальна реінтеграція ветеранів досягається ветераном під час реалізації та впровадження ним власного бізнесу, що потребують постійної комунікації та взаємодії з іншими суб'єктами:

«Ветеран провадить свою підприємницьку діяльність, він починає комунікувати, грубо кажучи відкриватися оточуючим, тобто він все одно мусить купити якийсь трактор...

Ветеран комунікує, він повертається до життя, він вирішує якісь питання, проблеми, які виникають в ході реалізації його бізнес-ідеї, тобто він у постійній комунікації»

– Експертка 2.

Власне оця постійна взаємодія між різними суб'єктами, яка є частиною професійної діяльності, є важливим компонентом соціальної реінтеграції, досягнення якої забезпечує вкорінення ветерана у різні цивільні середовища. Але чи дійсно це є ефективним інструментом реінтеграції/соціальної реінтеграції для ветеранів?

На нашу думку, підприємницька діяльність може бути ефективним інструментом для реінтеграції ветерана через досягнення наступних умов. По-

перше, ветеран має мати потреби у відновленні свого матеріального становища, соціальних зв'язків та покращення власних професійних навичок. Якщо зазначених аспектів ветеран вже досягнув через інші реінтеграційні інструменти, очевидно у підприємницькій діяльності він може бути менш незацікавлений. По-друге, ветеран має мати певний набір соціальних характеристик та соціально психологічних установ, які допоможуть йому реалізувати власний бізнес. Наявність відповідних характеристик індивіда є умовою,

що забезпечує можливість реалізації підприємницької діяльності ветераном. Третьою не менш важливою умовою є сприятливе макросередовище, що включає підтримку підприємців від урядових та неприбуткових організацій, доступ до фінансових ресурсів, належну інфраструктуру для розвитку бізнесу, сприятливі правові та регуляторні умови та інше. Зазначені вище умови забезпечують можливість ветеранам здійснювати підприємницьку діяльність. Для прикладу, два ветерани, які можуть знаходитись в одному і тому самому середовищі, можуть мати різні успіхи у здійсненні підприємницької діяльності. Хтось з них може досягти успіху, а хтось може зазнати невдачі [Коржов, 2018, ст. 56]. Тому інколи одного бажання, яке демонструють українські ветерани щодо започаткування власної справи, може бути недостатньо для вдалої реалізації бізнесу. Навпаки ж, невдача може навіть нашкодити ветеранам, а сама реалізація може бути доволі стресовою для них. Це стосується і надмірної популяризації підприємницької діяльності як способу реінтеграції для ветеранів, про що і зазначають експертки у дослідженні:

«З того, що я чую, [...] оця от історія з ветеранським бізнесом доволі часто створює певний тиск на самих ветеранів, тому що від них очікують, що вони підуть і в політичну партію, а тепер ще від них очікують, що вони будуть створювати власний бізнес... Це і створення певного навіть тиску на самих ветеранів. Тому популяризація теми ветеранського підприємництва – це ОК, але певне навіть нав'язування – це вже трішки переходить ті межі, коли воно

бажане, в межі, коли його роблять якимось певним обов'язковим. Тобто, якщо ти раз не спробуєш себе бізнесменом – значить ти не ветеран»

– Експертка 1.

Тому, для того, щоб успішно реалізувати програми з підприємницької діяльності для українських ветеранів, ми завжди маємо враховувати наведені вище умови, урахування яких і забезпечує можливість успішно реалізувати ветераном власну справу та досягти реінтеграції. Ці ж умови визначають і підходи до досліджень підприємництва, як соціального явища, дослідження якого часто у соціологічній літературі розділяють на два підходи: перший підхід з боку пропозиції (supply-side), а другий підхід з боку попиту (demand-side) [Thornton, 1999]. Supply-side підхід – зосереджується на індивідуальних рисах та характеристиках підприємців, таких як особисті якості, навички, досвід та потенціал. Мікрорівневність даного підходу дозволяє зрозуміти ким є підприємець-ветеран та чому він став ним. Підхід demand-side зосереджується на зовнішніх чинниках та умовах ринку, які впливають на діяльність підприємців. Цей же підхід акцентується на макрорівневних аспектах, тобто аналізує економічне середовище, попит на товари та послуги, доступність фінансових ресурсів, політичні та регуляторні фактори, а також інші системні умови, що можуть сприяти або перешкоджати підприємницькій діяльності, як явищу.

Особливість здійснення підприємницької діяльності ветеранами визначається через підхід з боку пропозиції та через підхід з боку попиту. У нашому ж аналізі ми переважно сфокусуємось на підході з боку пропозиції, тобто розглянемо особливості підприємницької діяльності під мікрорівневним фокусом. Хоча для подальших досліджень підприємницької діяльності, як інструменту реінтеграції ветеранів російсько-української війни, варто застосувати синтез різних підходів аналізу даного інструменту. Синтез підходів дозволить більш об'єктивно оцінити та охарактеризувати інструмент реінтеграції.

Якщо повернутися до аналізу нашого предмета дослідження, то ветеран, крім того, що має мати певний перелік соціальних характеристик та соціально-психологічних установок, які допоможуть йому реалізувати власний бізнес, має також перед реалізацією підприємницької діяльності дійти до відповідного рівня власної соціальної реінтеграції, фізичної та психічної адаптації, проходження яких надалі дозволять йому успішно здійснювати професійну та економічну діяльність. Експерти зазначають, що початково ветеран має пройти відповідний буферний період між переходом з військового середовища та культури до цивільного середовища та культури:

«Багато ветеранів, яким довелося повернутися на початку повномасштабки з лав Сил оборони, або які зараз уже демобілізовані за станом здоров'я, говорять про те, що є певний буферний період після того, як ти переходиш у цивільне життя, і цей буферний період – це от виживання. Це доволі таке складне слово, але воно по факту описує дуже багато процесів, і ці процеси стосуються того, що людина.. вона доволі хаотично себе відчуває в суспільстві, і загалом хаотично себе відчуває всюди. От оцей період виживання, він в кожного триває дуже по-різному, і це доволі гострий період, як емоційно, так і для фізичного здоров'я, тому що... Ну якщо пояснювати більш з такої біологічно-фізіологічної точки зору, тіло людини, яке тривалий час перебуває в стресі, після того воно фактично мобілізує всі ресурси, а коли людина повертається в більш таке мирне цивільне життя – коли немає постійної загрози життю, немає постійного відчуття, що щось буде, не працює на повну інстинкт самозбереження, - тоді відчуття стресу іде»

– Експертка 1.

Оце проходження буферного періоду потрібне ветерану для подальшого переходу до наступних реінтеграційних етапів, проходження яких дозволятиме йому надалі почати реалізовувати власну справу. Саме ж проходження буферного періоду залежить від ряду факторів, які зазвичай пов'язанні з досвідом та травматичністю перебування ветерана у військовому середовищі, а

також від того, ким був та що мав ветеран у цивільному середовищі. Тому експертки зазначають, що проходження ветеранами буферного періоду та реінтеграції, часто для кожного ветерана відбувається по-різному:

«Знову ж таки, індивідуальний підхід, тому що хлопці, хлопці, дівчата... те, що вони пережили на передовій, у кожного своя історія, у кожного свої наслідки»

– *Експертка 2.*

«Були приклади респондентів, які перші там, грубо кажучи, пів року-рік не виходили майже взагалі, а хтось, просто після якогось там періоду перебування на самоті або вибудовування свого комфортного середовища, там не знаю: сім'я, побратими; вони поступово входять в суспільство, але це такий-от максимально поступовий і дуже обережний шлях. Це все дуже сильно суб'єктивно»

– *Експертка 1.*

Далі, після проходження початкового етапу повернення до цивільного життя, ветеран переходить до етапу, пов'язаним із пошуком та віднайденням себе нового [Veteran Hub, 2023, ст. 47]. На цьому етапі відбувається професійний аспект реінтеграції, під час якого ветеран покращує свої професійні навички, займається пошуком роботи та хобі, здійснює перекваліфікацію, та власне реалізує свій підприємницький потенціал, починаючи займатись власною справою. Підприємницька діяльність на цьому етапі життєвого шляху ветерана може бути одним із механізмів, що дозволить ветеранам реінтегруватися у цивільні середовища та культури. Але для того, щоб така реінтеграція відбувалась успішно, окрім сприятливого макросередовища ветерану потрібно також, як ми вже писали раніше, мати певний набір соціальних характеристик та соціально-психологічних установок. Наявність цього набору й визначає чи зможе він займатися підприємницькою діяльністю, та чи зможе ця діяльність бути ефективним інструментом його реінтеграції. Тому, потенційним ветераном, який започаткує власну справу, є

або той ветеран, хто у минулому мав досвід започаткування власної справи, або той ветеран, хто станом на зараз не має попереднього досвіду ведення бізнесу, й управлінської діяльності (не є менеджером), але в майбутньому може започаткувати власну справу [Коржов, 2018, ст. 55]. Можливість започаткування власної справи часто визначається через ініціативу та готовність (підприємницький потенціал) ветерана у її започаткуванні [Sharero, 1982].

Але, враховуючи зазначене вище, постає питання: а хто є ці ініціативні ветерани російсько-української, які мають відповідний підприємницький потенціал, що дозволить їм займатися підприємницькою діяльністю? На нашу думку, відповідь на дане питання дозволить зрозуміти для якої категорії ветеранів даний інструмент може бути ефективним у їх реінтеграції, оскільки, як ми вже зазначали раніше, реалізація та впровадження підприємницької діяльності потребує від ветеранів певних соціальних, психологічних та професійних установок. Серед досліджень, які вивчають підприємницьку діяльність як інструмент реінтеграції ветеранів російсько-української війни, немає тих, які б ціленаправлено фокусувались саме на особливостях даної категорії ветеранів. Останнє дослідження, яке стосувалось особливостей даної категорії ветеранів, є опитування, проведене у рамках програми реінтеграції ветеранів, що впроваджувалось IREX у 2021 році, результати якого дозволяються мінімально охарактеризувати ветеранів-підприємців [IREX, 2021]. Відповідно до результатів опитування, дана категорія переважно складається з чоловіків (92%) віком від 25 до 45 років (81%), які проживають в обласних центрах (62%), та мають повну вищу або базову вищу освіту (76%). Ці соціальні характеристики дають нам тільки загальне уявлення того, ким є ветерани-підприємці. Тому під час проведення експертного інтерв'ю з метою розширення уявлення того, ким є дана категорія людей, було поставлене наступне питання: «Охарактеризуйте, які спільні характеристики мають ветерани-підприємці, тобто хто ці люди? Це люди з вищою освітою, люди які раніше займались підприємницькою діяльністю?» Відповідаючи на питання,

одна з експерток зазначає, що ветерани-підприємці, з якими вони співпрацюють, мають різний життєвий досвід та характеристики, тому виокремити щось спільне в них є проблематичним:

«Насправді дуже різні ветерани, у нас є діючі військовослужбовці, які зараз на передовій, які брали участь у нас у конкурсі та стали переможцями, є діючі, які з 2014 року воювали, є з вищою освітою. Я можу сказати, що і діючі ветерани є, і ті, які уже повернулися з передової після 22 року (повномасштабного вторгнення), а є й ті, які з 2014 року воювали, тобто дуже-дуже різні. Загалом приходять до вас різні ветерани, тобто щось спільне не можна виділити, але зараз хочу сказати, що тенденція така, ми її бачимо, що дуже багато почали звертати увагу на наші конкурсні програми з саме діючих ветеранів, які зараз знаходяться на передовій»

– Експертка 2.

Ми можемо погодитись з цією тезою в одному, а саме в тому, що ветерани-підприємці репрезентують соціальну групу ветеранів російсько-української війни, структура якої є різнорідною, а це означає, що самі ветерани-підприємці уособлюють у собі всю ту різнорідність, яку має соціальна група ветеранів. Соціальна група, яка охоплює індивідів, які мають різні соціальні статуси, а саме: демобілізованих ветеранів, ветеранів, які служать зараз у війську, і тих ветеранів, які зараз знаходяться в оперативному резерві. Також охоплює ветеранів, які мають різний досвід участі у російсько-українській війні, ветеранів, які займають різні посади в структурі Сил оборони, та інші характеристики, через які можна характеризувати дану групу. Але все ж ми не погоджуємось з тим, що ветерани-підприємці не мають чогось спільного, оскільки, якщо говорити за підприємців, то тим спільним, що відрізняє їх від інших суб'єктів, є наявність в них підприємницького потенціалу, а саме: навичок управління та організації, мотивація до досягнення успіху, здатність до помірною та розумного ризику, високий внутрішній локус контролю, висока віра у власні сили [Коржов, 2018]. А також інші індивідуальні характеристики,

до яких можна віднести соціально-демографічні (вік, стать, рівень доходу, рівень освіти), фізичні (загальний стан здоров'я), психічні (емоційна стабільність, стресостійкість, впевненість у собі) особливості. Тому потреба у тому, щоб вони мали підприємницький потенціал і є тією складністю та особливістю підприємницької діяльності, яка дозволяє, на жаль, не всім здійснювати процес реінтеграції через даний інструмент, про що і зазначає одна з експерток:

«Ветеран може займатися підприємницькою діяльністю, ну от реально не кожен, не кожна людина має знайти цю підприємницьку жилку. Так, скажімо, не кожен потенціал, не кожен може взяти на себе цю відповідальність, тому що приватний бізнес – це, в першу чергу, відповідальність велика, тому що ти відповідаєш не лише перед собою, але й перед іншими працівниками, тому що у них теж сім'ї й вони в принципі живуть за заробітну плату, яку ти платиш своїм підлеглим. От тому не всім це підходить, звичайно»

– Експертка 2.

Інша експертка зазначає, що команда її фонду обрала інший інструмент реінтеграції, оскільки підприємницька діяльність потребує від ветеранів мати багато ресурсів:

«Ми для себе обрали все ж таки шлях в спорт, тому що він вимагає менше людського ресурсу і меншої залученості, меншого там рівню стресу, ніж власна справа. Тобто це може бути менш травматично для ветерана, ніж, не знаю там, започаткування власного бізнесу»

– Експертка 1.

Тому повернемося до двох питань, які були поставлені на початку розділу. Перше: «Чи відповідає підприємницька діяльність тим потребам, які мають ветеранами російсько-української війни?» Попри те, що результати досліджень демонструють зацікавленість або бажання ветеранів зайнятися

власною справою, а також те, що часто ветерани потребують фінансової допомоги (відповідно до результатів опитування ГО Принцип, 36% опитаних ветеранів найбільше потребують наразі фінансової допомоги) [Принцип, Gradus, Terra U, 2023], все ж ми не можемо сказати впевнено, що підприємницька діяльність має сталу тенденцію у ветеранів, як інструмент, через який вони ефективно задовольняють та закривають власну потребу у відновленні та набутті себе нового, закриваючи при цьому економічний, соціальний, професійний аспект реінтеграції ветеранів. Власне, про що і зазначає одна з експерток:

«Тому фонд провів дослідження, за результатами дослідження стало зрозуміло, що це питання смаків, знову ж таки питання там вибору людини, і це не якась певна стала тенденція.

Це калька із досвіду Сполучених Штатів, там, де дійсно є ветеранський бізнес. Але навіть там відсоток ветеранського бізнесу не такий високий, щоб можна було сказати, що це прям якась така стала тенденція»

– Експертка І.

Щодо другого питання, а саме: «Яка особливість підприємницької діяльності, як інструменту соціальної реінтеграції для ветеранів російсько-української війни?», то, на нашу думку, серед інших інструментів реінтеграції, таких як освіта, спорт та інша професійна діяльність, підприємницька діяльність – все ж більш вимогливий інструмент реінтеграції ветеранів, реалізація якої потребує ресурсності як від макросередовища, так і від самого ветерана. Виходячи з того, що ветеран та система потребують залучення таких ресурсів, виникає третє питання: а чи взагалі потрібно створювати можливості для реінтеграції ветеранів через підприємницьку діяльність?

Враховуючи різноманітність соціальної групи ветеранів російсько-української війни, ми маємо забезпечувати можливість для започаткування ветераном власного бізнесу, оскільки в умовах різних досвідів участі ветеранів у російсько-українській війні, ми маємо забезпечувати різний спектр

інструментальних можливостей, через які ветеран зможе вдало проходити всі етапи процесу реінтеграції. Тому і розвиток та сприяння підприємницької діяльності ветеранів має бути не як своєрідна панацея від всіх хвороб, а як один із множинних виборів серед різних реінтеграційних інструментів для ветеранів, про що зазначає й одна з експерток:

«Комусь через навчання, комусь через підприємницьку діяльність, комусь через спорт, комусь через надання якоїсь допомоги, так і та допомога буде суттєвою, - і ветеран зрозуміє, що він має жити далі має працювати... все ж таки він громадянин, він жива людина, і повернувся до мирного життя. Тобто інструментів має бути багато. І знову ж таки, індивідуальний підхід, тому що хлопці, хлопці, дівчата, те, що вони пережили на передовій – у кожного своя історія, у кожного свої наслідки. Тому тут держава має всебічно допомогти й знайти цей підхід до кожного індивідуально і загалом»

– *Експертка 2.*

Для створення такого множинного вибору має відбутися консолідація усіх учасників екосистеми реінтеграції ветеранів на всіх рівнях цього багатоаспектного процесу. Від державних установ та громадських організацій до суспільства та близького оточення ветерана.

Висновки до розділу III

Однією з важливих особливостей підприємницької діяльності, як інструменту, за допомогою якого ветеран може здійснювати свою реінтеграцію, є те, що реалізація власної справи вимагає наявності відповідних ресурсів як з боку ветерана, так і з боку макросередовища. Разом з тим, реалізація підприємницької діяльності ветераном може відбуватися тільки тоді, коли ветеран пройшов буферний період, тобто той період, який відбувається між переходом від військового середовища та культури до цивільного середовища та культури. Проходження цього періоду має закривати базові соціальні,

фізичні та психологічні потреби, і надалі дозволить ветеранові успішно здійснювати професійну та економічну діяльність. Вже після проходження даного періоду ветеран має мати певний перелік соціальних, психологічних та професійних установок, які ще часто називають підприємницьким потенціалом. Саме наявність цих установок при сприятливому макросередовищу дозволяє ветерану реалізувати власну справу.

Так, при реалізації програм з реінтеграції ветеранів через підприємницьку діяльність, завжди мають бути враховані як особливості життєвого шляху ветеранів, наявності в них відповідних установок, так і особливості макросередовища на рівні держави, на рівні громади тощо. Враховуючи це, підприємницьку діяльність важко назвати універсальним інструментом реінтеграції ветеранів, а скоріше лише тим інструментом, використовувати який зможе лише окрема категорія ветеранів. Тому і розвиток та сприяння підприємницької діяльності ветеранів через різні програми має бути не як панацея для всіх, а як один із множинних виборів серед різних реінтеграційних інструментів для ветеранів.

ВИСНОВКИ

Дипломна робота склалась з декількох етапів, послідовність яких забезпечує поєднання теоретичної частини, яка складається з теоретизування та концептуалізації процесів реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни, та практичної частини, метою якої було охарактеризувати підприємницьку діяльність, як інструмент реінтеграції та соціальної реінтеграції ветеранів. На першому етапі був використаний описовий дизайн, застосування якого було націлено на розгляд основних теоретичних рефлексій щодо соціальної реінтеграції. Розгляд цих рефлексій дозволив краще концептуалізувати процеси інтеграція, дезінтеграція та реінтеграція, а також чітко визначити за допомогою якого рівня аналізу (соціального/системного) ми зможемо краще дослідити дані процеси. Також, досліджуючи дані процеси, нам завжди потрібно враховувати, що вони змінюються й обростають все новими теоретичними конструктами, як і будь-які інші процеси, тому під час дослідження ми маємо зважати на особливості розвитку способів взаємодії на мікро/мізо/макрорівнях.

Наступний етап роботи передбачав виокремлення основних характеристик ветеранів російсько-української війни в Україні, а також визначення особливостей процесу соціальної реінтеграції для даної групи. Можемо сказати, що визначення ветеранів в Україні виключно через наявне правове визначення, що закріплене у чинному законодавстві, не завжди дає можливість виявити соціальні характеристики, які мають ветерани. Натомість, маючи правовий статус ветерана, ветерани в Україні можуть надалі виконувати бойову службу, що автоматично переводить ветеранів назад у статус військовослужбовців. Відповідно потенційні зміни соціальних середовищ не дозволяють ветеранам вдало здійснювати процес реінтеграції між військовим та цивільними середовищами. Іншим фактором, який заважає вдалій реінтеграції ветеранів, є війна, яка постійно нагадує ветерану про те, що військове середовище, в якому він перебував раніше, знаходиться десь близько біля

нього. Враховуючи це, саму соціальну реінтеграцію забезпечити для ветерана важко, натомість ми можемо забезпечити інші аспекти реінтеграції ветеранів, такі як: фізичний, професійний, просторовий. Але для цього ми маємо розглядати процес реінтеграції, як багатоаспектний та комплексний. Цей процес складається з багатьох аспектів життєдіяльності ветерана, та включає: повернення ветеранів до соціальних груп, соціальних середовищ, культур, соціальних просторів, формування або повернення до соціальних позиції, ролей ідентичності – соціальні аспекти; психічна адаптація – аспект психічного здоров'я; матеріальне забезпечення – аспект економічний; фізична адаптація – аспект фізичного здоров'я; зайнятість, працевлаштування, освіта – аспект професійний; доступність фізичних просторів та місця проживання ветерана – просторовий аспект; можливість брати участь у громадському та політичному житті – аспект політичної та громадської участі. Також для забезпечення реінтеграції ми маємо розуміти етапність цього процесу, а також те, ким був ветеран до інтеграції у військове середовище, та те, наскільки це середовище стало частиною його культури та ідентичності.

Розділяючи аспекти реінтеграції, ми можемо сприяти досягненню ветераном даного процесу. Одним із таких аспектів є професійна діяльність, реінтеграція через яку може бути забезпечена переважно після проходження ветераном буферного періоду, тобто того періоду, який відбувається між переходом від військового середовища та культури до цивільного середовища та культури. Професійний же аспект може бути реалізований через різні професійні види діяльності, одним із яких і є підприємницька діяльність, реалізація якої потребує від ветеранів, як і проходження буферного періоду, так і наявності у нього певного переліку соціальних, психологічних та професійних установок, які ще часто називають підприємницьким потенціалом. Саме наявність цих установок при сприятливому макросередовищу дозволяє ветерану реалізувати власну справу.

Без дотримання відповідних умов дана діяльність може бути шкідливою для ветеранів, оскільки не завжди зможе дати той результат, на який очікує сам

ветеран. Тому при реалізації програм з підприємницької діяльності, різні державні та не державні установи/організації мають завжди враховувати як особливості життєвого шляху ветеранів, наявності в них відповідних установок, так і особливості макросередовища на рівні держави, на рівні громади тощо. Власне тому ми відкидаємо тезу про те, що підприємницька діяльність є універсальним способом, або тим, на який потрібно робити певний ухил, як на універсальний інструмент реінтеграції ветеранів російсько-української війни. Але все ж вона може бути дієвим інструментом, через те що сама соціальна група ветеранів є різномірною, тобто такою, яка потребує різних інструментів для власної реінтеграції. Саме через різномірність соціальної групи ветеранів російсько-української війни, має бути забезпечений різний спектр інструментальних можливостей, через які ветеран зможе вдало проходити всі етапи процесу реінтеграції. Тому і розвиток та сприяння підприємницькій діяльності ветеранів має бути не як своєрідна панацея, а як один із множинних виборів серед різних реінтеграційних інструментів для ветеранів. Для створення таких можливостей має відбуватися консолідація усіх учасників екосистеми реінтеграції ветеранів на всіх рівнях цього багатоаспектного процесу. Від державних установ та громадських організацій до суспільства та близького оточення ветерана.

У цьому ж дослідженні був розглянутий тільки один з інструментів реінтеграції ветеранів, оцінка якого відбувалась з одного боку – через концептуалізацію процесу реінтеграції, та з іншого боку – через якісну методологію, з позиції суб'єктивного досвіду експертів у сфері реінтеграції ветеранів через підприємницьку діяльність. Дана методологія та відібрані одиниці аналізу зробили нашу роботу дещо однобокою, оскільки ґрунтуються багато у чому на досвіді експертів, і тим сами не враховують досвід інших представників екосистеми процесу реінтеграції ветеранів через підприємницьку діяльність. Тому для ширшого аналізу такого комплексного процесу, як реінтеграція, та такої діяльності, як підприємницька, у майбутньому має бути

використане поєднання різних методологій та інструментів, а також розширення досліджуваної екосистеми даного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Верховна Рада України. (1993). Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-ХІІ, редакція від 07.05.2022.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

Верховна рада України. (2024). Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» (Закон № 3633-ІХ).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>

Коржов, Г.О. (2018). Підприємницький потенціал як предмет теоретизування в американській соціології. Український соціум, (3), с. 52-64.

Кузьменко, Т. М. (2013). Сутнісні характеристики та класифікація соціальних груп: референтна група: види та функції. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, (18), 64-77.

Лівий Берег – LB.UA. (2023). Буданов: «Чисельність Сил оборони перевищує мільйон. Жодна кампанія рекрутингу не покриє таких потреб — тільки мобілізація».
https://lb.ua/society/2023/12/17/589241_budanov_chiselnist_sil_oboroni.html

Макеєв, С. О. (1999). Соціологія: навч. посібник. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Міжнародна організація з міграції. (2023). Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні.

https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/2024-01/veterans-social_reintegration_ukr.pdf

Міністерство оборони України. (2022). Біла книга 2021. Оборонна політика України. 124 с.

https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WhiteBook_2021_Draft_Final_03.pdf

Міністерства в справах ветеранів. (2024). Які програми для започаткування та розвитку ветеранс, 3(1): 13-19.

Міністра у справах ветеранів України. (2024). Які програми для започаткування та розвитку ветеранського підприємництва діють в Україні?

<https://mva.gov.ua/ua/news/yaki-programi-dlya-zapochatkuvannya-ta-rozvitku-veteranskogo-pidpriyemnictva-diyut-v-ukrayini>

Принцип, Gradus, Terra U. (2023). Шлях пораненого: потреби, проблеми та бачення майбутнього.

<https://www.pryncyp.com/analytics/socziologichne-doslidzhennya-shlyah-poranenogo-potreby-problemy-ta-bachennya-majbutnogo/>

Соціологічна група «Рейтинг». (2024). Рейтинг Моніторинг, 27-та хвиля: Образ ветеранів в українському суспільстві.

https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/doc/RG_UA_Veterans_1000_UA_032024_press-1.pdf

Соцька, А., Олійник, В., Гусак, Н., Демко, С., Головка, Н., Чорнобровкіна, В., ... Лялька, Т. (2022). Реінтеграція ветеранів з інвалідністю: методичний посібник. Київ: Програма розвитку ООН у співпраці з Міністерством у справах ветеранів України. 78 с.

Українська правда. Життя. (2023). У зоні бойових дій перебувають понад 5 тисяч жінок-військових – статистика.

<https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/20/257804/>

Український ветеранський фонд. (2024). Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного і професійного зростання ветеранів.

<https://veteranfund.com.ua/analytics/aktualni-potreby-ta-bachennia-mozhlyvostey-dlia-kar-ierno-ho-i-profesijnoho-zrostannia-veteraniv/>

Український ветеранський фонд. (2024). Стратегія Українського ветеранського фонду на 2024 рік. <https://veteranfund.com.ua/about/strategia/>

Український ветеранський фонд. (2023). Відсутність можливостей для працевлаштування ветеранів з інвалідністю.

https://veteranfund.com.ua/analytics/vidsutnist_mozhlyvostei_dlia_pratsevlashtvannia_veteraniv_z_invalidnistiu/

Штомпка, П. (2020). Соціологія. Аналіз суспільства: [підручник : монографія]. Нове розширене видання. Львів: Колір ПРО.

Юридична сотня. (2018). Біла книга. Аналіз системи державної підтримки ветеранів та їхніх сімей в Україні.

<https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2019/06/Bila-Knyga-Legal100.pdf>

Слово і Діло. (2023). Як змінювалася чисельність Збройних сил України.

<https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny>

Соболевська, М. О. (2015). Генеза та розвиток поняття "соціальна інтеграція" в соціологічній теорії: від класики до сучасності', Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.

Blau, P. M. (1960). A Theory of Social Integration. *American Journal of Sociology*, 65, 545-556. <https://doi.org/10.1086/222785>

Bowd, R. (2008). From combatant to civilian: the social reintegration of ex-combatants in Rwanda and the implications for social capital and reconciliation. Unpublished PhD thesis, The Post-conflict Reconstruction and Development Unit (PRDU), University of York.

Cambridge Dictionary. (dateless) Veteran.
[https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/veteran\](https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/veteran)

Durkheim, E. (1897). *Suicide, a study in sociology* (1951 Edition, J. A. Spaulding, & G. Simpson, Trans.). London: Routledge.

Elnitsky, C. A., Fisher, M. P. and Blevins, C. L. (2017). 'Military service member and veteran reintegration: A conceptual analysis, unified definition, and key domains', *Frontiers in Psychology*, 8: 369.

EU4Youth. (2023). Третя фаза Програми EU4Youth: молодіжна зайнятість та підприємництво.
<https://eu4ukraine.eu/whats-happening-ua/news-ua/young-veterans-in-ukraine-ua.html>

Gear, S. (2002). Now that the war is over: ex-combatants transition and the question of violence: a literature review [online]. Research report written as part of the

Violence and Transition Series 2002, Centre for the Study of Violence and Reconciliation. <http://www.csvr.org.za/docs/militarisation/nowthatthewar.pdf>

Gradus research company. (2024). Вивчення потреб ветеранів на шляху повернення до цивільного життя
<https://gradus.app/uk/open-reports/exploring-needs-veterans-their-way-back-civilian-life-focus-future/>

Habermas, J. (1987). The Theory of Communicative Action, Vol. 2. London: Polity Press.

IREX (2021). Опитування власників ветеранського бізнесу
https://www.irex.org/sites/default/files/Final_Survey%20of%20Veteran%20Businesses_UKR.pdf

IREX, Veteran Hub, Kyiv International Institute of Sociology. (2021). Veteran Reintegration Program.
[https://www.irex.org/sites/default/files/IREX_Female%20Veterans\(3\)_11.pdf](https://www.irex.org/sites/default/files/IREX_Female%20Veterans(3)_11.pdf)

Katz, L.S., Cojucar, G., Davenport, C.T., Pedram, C., & Lindl, C. (2010). Post-deployment readjustment inventory: reliability, validity, and gender differences. *Military Psychology*, 22(1), 41–56.

Latin Is Simple. (no date). Integer /integra/integrum, AO. <https://www.latin-is-simple.com/en/vocabulary/adjective/5422/>

Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Revised Edition, Free Press, New York.

- Mouzelis, N. (1997). Social and System Integration: Lockwood, Habermas, Giddens, *Sociology*, 31(1), pp. 111–119. <http://www.jstor.org/stable/42855772>.
- Parsons, T. (1964). *Essays in Sociological Theory*. Revised Edition. New York; London: Free Press; Macmillan.
- Ritzer, G. (2010). *Sociological theory*. 8th ed.
- Ritzer, G. (1975). Sociology: A multiple paradigm science. *The American Sociologist*, 10(3), 156–167.
- Shapiro, A. (1982). Social dimensions of entrepreneurship. In C. Kent, D. Sexton, & K. Vesper (Eds.), *The encyclopedia of entrepreneurship*. pp. 72-90. Englewood Cliffs, NY: Prentice Hall.
- Spencer, H. (1880). *First Principles*. New York: A. L. Burt.
- Texty.org.ua. (2023). Мобілізаційний резерв. Скількох чоловіків ще можна мобілізувати і чому потрібно залучати в ЗСУ більше жінок. <https://texty.org.ua/projects/111874/mobilizacijnyj-rezerv/>
- Thornton, P. (1999). The Sociology of Entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, (25), pp. 19–46.
- Turner, J. (2014). *Theoretical sociology*. SAGE Publications, Ltd.
- US. Department of Veterans Affairs. (no date). *Veterans Employment Toolkit* https://www.va.gov/vetsinworkplace/docs/em_deployment.asp

Veteran Hub. (2023). Шлях ветеранів та ветеранок.

<https://veteranhub.com.ua/shlyah-veterana>

ДОДАТКИ

Додаток А. Анкета для оцінки реінтеграції ветеранів

0. note

Мене звати Євген Мартинюк, я студент 2 курсу магістратури спеціальності «Соціологія» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У межах моєї дипломної роботи я проводжу опитування серед ветеранів російсько-української війни (з 2014 року).

Це опитування допоможе краще зрозуміти та оцінити реінтегрованість різних соціальних груп ветеранів.

Орієнтовний час заповнення опитувальника — 10-15 хвилин.

Опитування є повністю конфіденційним. Усі ваші відповіді, як і відповіді інших учасників опитування, будуть використані тільки в узагальненому вигляді, виключно для статистичної обробки, а отже вас та інших учасників не можна буде ідентифікувати.

Ваші відповіді є важливими для розуміння процесу реінтеграції ветеранів в Україні та дуже допоможуть для підготовки якісного дослідження.

a1. Зазначте який Ви маєте статус станом на сьогодні?

1. Я є діючим військовослужбовцем → КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю
2. Я є ветераном російсько-української війни, який зараз не служить

a2. Як давно Ви повернулись зі служби до цивільного життя?

- 1 Менш як 1 місяця тому
- 2 1-3 місяці тому
- 3 4-6 місяців тому
- 4 7-12 місяців тому
- 5 1-2 роки тому
6. 3-7 років тому
7. 8-11 років тому
8. Більш ніж 11 років тому (ще за часів АТО) → КІНЕЦЬ ІНТЕРВ'Ю

9. Досі продовжую служити у війську

99. Не знаю / Важко відповісти

а3. Скільки часу Ви служили у війську?

1. 1 рік або менше

2. Від 1 до 2 років

3. Від 2 до 5 років

4. Від 5 до 10 років

5. Більше ніж 10 років

99. Не знаю / Важко відповісти

а4. Зазначте Ваше військове звання

1. Рядовий склад

2. Молодший сержантський і старшинський склад

3. Старший сержантський і старшинський склад

4. Вищий сержантський і старшинський склад

5. Молодший офіцерський склад

6. Старший офіцерський склад

7. Вищий офіцерський склад

99 Не знаю / Важко відповістити⁴

а5. Зазначте посаду, яку Ви займали у війську

1. Телеграфіст

2. Стрілець

3. Рекрут

4. Механік-водій

5. Гранатометник

6. Оператор БПЛА

7. Розвідник

8. Бойовий медик

9. Снайпер
10. Сапер
11. Санітар
12. Психолог
13. Оператор ПТРК
14. Навідник
15. Мінометник
16. Командир взводу
17. Командир відділення
18. Лікар невідкладних станів
19. Зв'язківець
98. Інша посада
99. Не знаю / Важко відповісти

f1. Під час Вашої служби чи бачили ви поранення або смерть?

1. Ні, ніколи не бачив(-ла) поранення або вбивство інших
2. Рідко бачив(-ла) поранення або вбивство інших
3. Час від часу бачив(-ла) поранення або вбивство інших
4. Часто бачив(-ла) поранення або вбивство інших
5. Бачив(-ла) поранення або вбивство інших щодня
99. Важко відповісти

f2. Під час Вашої служби чи були ви поранені внаслідок бойових дій?

1. Ні, не був(-ла) поранений(-на) або поранення було дуже легким
2. Був(-ла) поранений(-на), але поранення було не дуже серйозним
3. Був(-ла) поранений(-на), і поранення було помірно серйозним
4. Був(-ла) поранений(-на), і поранення було серйозним
5. Був(-ла) поранений(-на), і поранення було дуже серйозним
99. Важко відповісти

f3. Чи маєте Ви інвалідність?

1. Так → Перехід до питання f3.1
2. Ні → Перехід до питання p1.

f3.1. Яку групу інвалідності Ви маєте?

1. I групу інвалідності
2. II групу інвалідності
3. III групу інвалідності
99. Не знаю / Важко відповісти

f3.2. За яких причин Ви отримали інвалідність?

1. Внаслідок бойових дій або служби в армії
2. Маю інвалідність з дитинства
3. Внаслідок загального захворювання
4. Внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС
5. Внаслідок нещасного випадку
98. З інших причин
99. Не знаю / Важко відповісти

s1. Ваша стать:

1. Чоловіча
2. Жіноча

s2. Зазначте Ваш повний вік:

s3. Ваш сімейний стан

1. Одружений/заміжня
2. Живемо разом, але не одружені
3. Живемо окремо, але не одружені

4. Розлучений/розлучена
5. Вдівець/вдова
6. Ніколи не був одружений/одружена

s4. Який Ваш найвищий рівень освіти?

1. Незакінчена середня (9 класів)
2. Повна середня (11 класів)
3. Середня спеціальна (технікум, коледж)
4. Базова вища (бакалавр)
5. Повна вища (спеціаліст, магістр, науковий ступінь)

s5. Укажіть регіон у якому Ви проживаєте станом на зараз?

1. АР Крим
2. Вінницька обл.
3. Волинська обл.
4. Дніпропетровська обл.
5. Донецька обл.
6. Житомирська обл.
7. Закарпатська обл.
8. Запорізька обл.
9. Івано-Франківська обл.
10. Київська обл.
11. Кіровоградська обл.
12. Луганська обл.
13. Львівська обл.
14. Миколаївська обл.
15. Одеська обл.
16. Полтавська обл.
17. Рівненська обл.
18. Сумська обл.

19. Тернопільська обл.
20. Харківська обл.
21. Херсонська обл.
22. Хмельницька обл.
23. Черкаська обл.
24. Чернівецька обл.
25. Чернігівська обл.
26. м. Київ
27. м. Севастополь
99. Не знаю/Важко відповісти

s6. Зазначте де Ви зараз найчастіше проживаєте?

1. Село
2. Селище
3. Маленьке місто з населенням до 20 тис. осіб
4. Невелике місто з населення від 20 до 49 тис. осіб
5. Середнє місто з населення від 50 до 99 тис. осіб
6. Місто від 100 до 499 тис. осіб
7. Велике місто більше від 501 тис. до 1 млн. осіб.
8. Дуже велике місто з населення понад 1 млн. осіб.

s7. Яке з тверджень найбільше відповідає фінансовому стану Вашої сім'ї?

1. Ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо
2. Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі
3. Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти
4. Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко
5. Нам не вистачає грошей навіть на їжу
99. Важко відповісти

w1. Який Ви мали статус зайнятості перед початком 24 лютого 2022 року?

1. Найманий працівник
2. Підприємець великого або середнього бізнесу
3. Підприємець дрібного бізнесу / Індивідуальний підприємець
4. Ведення домашнього господарства, здійснювався догляд за дітьми
5. Військовослужбовець, силові структури
6. Пенсіонер
7. Студент / школяр
8. Безробітній
99. Важко відповісти

в2. Який Ви маєте статус зайнятості ЗАРАЗ?

1. Найманий працівник
2. Підприємець великого або середнього бізнесу
3. Підприємець дрібного бізнесу / Індивідуальний підприємець
4. Ведення домашнього господарства, здійснювався догляд за дітьми
5. Військовослужбовець, силові структури
6. Пенсіонер
7. Студент / школяр
8. Безробітній
99. Важко відповісти

в3. У якій сфері Ви працювали перед початком 24 лютого 2022 року?

1. Військовослужбовець, силові структури
2. Охорони здоров'я
3. Будівництво та архітектура
4. Сільське господарство
5. Громадський сектор
6. Спорт
7. ІТ-сфери
8. Сфера освіти, науки та культури

9. Економіки, фінансів, бухгалтерії
10. Державна служба
11. Логістика
12. Засоби масової інформації
13. Юриспруденція
14. Продажі й роздрібна торгівля
15. Енергетичний сектор
98. Інша сфера
99. Важко відповісти

w4. У якій сфері Ви працюєте ЗАРАЗ?

1. Військовослужбовець, силові структури
2. Охорони здоров'я
3. Будівництво та архітектура
4. Сільське господарство
5. Громадський сектор
6. Спорт
7. IT-сфери
8. Сфера освіти, науки та культури
9. Економіки, фінансів, бухгалтерії
10. Державна служба
11. Логістика
12. Засоби масової інформації
13. Юриспруденція
14. Продажі й роздрібна торгівля
15. Енергетичний сектор
98. Інша сфера
99. Важко відповісти

k1. Чи маєте ви власне підприємництво?

1. Так, маю я є його засновником
2. Так, маю я є його співзасновником
3. Ні, не маю

Прочитайте уважно кожну з наведених нижче проблем й дайте відповідь якою мірою Вас турбує кожна із проблем (Над запитаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних і неправильних відповідей не існує).

Р. Наскільки Вас турбують наступні проблеми?		Зовсім не турбують	Не турбують	Турбують	Дуже сильно турбують	Важко відповісти
p1.	Проблеми у стосунках з близькими, родиною (важкість у спілкуванні, неприйняття мене родиною)	1	2	3	4	99
p2.	Проблеми у спілкуванні з неблизьким середовищем людей (важкість у спілкуванні, неприйняття мене іншими людьми)	1	2	3	4	99
p3.	Проблеми з психічним здоров'ям	1	2	3	4	99
p4.	Проблеми з фізичним здоров'ям	1	2	3	4	99
p5.	Фінансові проблеми	1	2	3	4	99
p6.	Проблеми з оформленням та отриманням документів	1	2	3	4	99
p7.	Проблеми з працевлаштуванням	1	2	3	4	99
p8.	Проблеми з самореалізацією та саморозвитком	1	2	3	4	99
p9.	Проблеми із залежністю від шкідливих звичок	1	2	3	4	99
p10.	Проблеми важкості переміщення населеним пунктом через інвалідність	1	2	3	4	99

Прочитайте уважно кожне з наведених нижче тверджень й дайте відповідь якою мірою ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь з кожним із них

(Над запитаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних і неправильних відповідей не існує).

Р. Наскільки ви погоджуєтесь з наступним твердженням		Повністю не погоджуюсь	Частково не погоджуюсь	Як погоджуюсь так і не погоджуюсь	Частково погоджуюсь	Повністю погоджуюсь
г1.	Я відчуваю постійний тиск через роботу	1	2	3	4	5
г2.	Я відчуваю біль, який триває протягом тривалого часу (хронічний біль)	1	2	3	4	5
г3.	Я відчуваю тиск з боку суспільства, й це заважає мені повернутися до нормального життя	1	2	3	4	5
г4.	Я відчуваю напругу, нервозність або тривогу	1	2	3	4	5
г5.	Я маю труднощі з поверненням до своєї ролі в сім'ї	1	2	3	4	5
г6.	Я відчуваю відсутність мотивації до роботи	1	2	3	4	5
г7.	Я не відчуваю себе частиною суспільства	1	2	3	4	5
г8.	Я маю проблеми зі здоров'ям	1	2	3	4	5
г9.	Я хвилююся за побратимів, хто ще перебуває на службі	1	2	3	4	5
г10.	Я уникаю людних місць або соціальних контактів з іншими людьми	1	2	3	4	5

r11.	Моє тіло не функціонує так, як функціувало раніше	1	2	3	4	5
r12.	Я часто оплакую смерті товаришів по службі	1	2	3	4	5
r13.	Я хочу працювати, але не можу	1	2	3	4	5
r14.	Я відчуваю, що стан мого здоров'я погіршується	1	2	3	4	5
r15.	Я не хочу, щоб мене торкалися чи обіймали близькі мені люди	1	2	3	4	5
r16.	Моє повернення до цивільного життя відбувається неналежним чином	1	2	3	4	5
r17.	У моєї сім'ї та/або партнера дуже багато вимог до того яким я маю бути	1	2	3	4	5
r18.	Я маю труднощі з концентрацією уваги	1	2	3	4	5
r19.	Я змінився або люди навколо мене змінилися	1	2	3	4	5
r20.	Я відчуваю себе втомленим і виснаженим	1	2	3	4	5
r21.	Я легко дратуюсь на інших	1	2	3	4	5
r22.	Я відчуваю, що люди які мене оточують, щось приховують від мене	1	2	3	4	5

r23.	Я маю труднощі з пошуком роботи	1	2	3	4	5
r24.	Я часто думаю про повернення до служби або до повернення в зону бойових дій	1	2	3	4	5
r25.	Я думаю, що суспільство не розуміє, через що я пройшов	1	2	3	4	5
r26.	Я відчуваю себе непотрібним після повернення зі служби до цивільного життя	1	2	3	4	5
r27.	Я відчуваюся відчуженим або самотнім серед людей	1	2	3	4	5
r28.	Після повернення зі служби я відчуваю, що моє життя призупинилось	1	2	3	4	5
r29.	Я маю труднощі з виконанням завдань	1	2	3	4	5
r30.	Я маю багато медичних призначень від лікарів	1	2	3	4	5
r31.	Мій партнер та/або сім'я не розуміють мене	1	2	3	4	5
r32.	Я маю труднощі зі сном або мені часто сняться кошмари	1	2	3	4	5
r33.	Я не хочу говорити про свої переживання	1	2	3	4	5
r34.	Я не знаю, що мені робити далі	1	2	3	4	5

г35.	У мене є бажання уникати моїх стосунків з близькими мені людьми	1	2	3	4	5
г36.	Після служби у цивільному житті мені здається все банальним	1	2	3	4	5

note1. Дякуємо вам за те, що взяли участь у дослідженні. Ваша думка надзвичайно важлива для мого дослідження.

Додаток Б. Гайди для проведення експертних інтерв'ю

БЛОК 0: Загальна інформація / правила

Доброго дня, мене звати Євген Мартинюк, я є студентом 2 курсу магістратури спеціальності «Соціологія» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дане інтерв'ю я проводжу в межах моєї дипломної роботи на тему «Соціальна реінтеграція ветеранів/-ок в Україні через підприємницьку діяльність». Сьогодні ми обговоримо ряд питань, які стосуються соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни, через здійснення ними підприємницької діяльності. Я вдячний вам за те, що змогли знайти вільний час та взяти участь у цьому дослідженні.

Варто наголосити, оскільки інформації багато, і я не все запам'ятаю, тому буду змушений фіксувати нашу розмову на відео й аудіо запис. Запис потрібен мені для того, щоб після завершення інтерв'ю більш детально проаналізувати нашу з вами розмову. Скажіть, будь ласка, чи погоджуєтесь ви на аудіо та відеозапис нашої розмови? Чи погоджуєтесь ви на те, що назва вашої організації буде згадана у звіті дослідження?

Також, мені важливо, щоб у вас була увімкнена камера, щоб вас було видно та добре чути.

БЛОК 1: Загальне уявлення про процес реінтеграції та соціальної реінтеграції

Отже, почнемо наше інтерв'ю з першого блоку, який стосується загальних уявлень про процес реінтеграції, без конкретизації щодо досвіду цього процесу у різних країнах.

Визначення процесу реінтеграції для ветеранів:

1.1 Дайте визначення процесу реінтеграції для ветеранів / Як ви вважаєте, яка є основна мета процесу реінтеграції для ветеранів?

1.2 «Реінтеграцію ветеранів – це комплексний процес, який складається з багатьох аспектів, досягнути якого можна лише за умови комплексного підходу, що охоплював би реінтеграцію ветеранів на різних рівнях їх життєдіяльності» – Чи погоджуєтесь ви з цим твердженням? / Якщо ні, то чому? / Якщо так, то чому ви вважаєте, це твердження вірним?

Аспекти реінтеграції, з яких складається реінтеграція:

1.3 Виокреміть аспекти з яких складається реінтеграція ветеранів. / Це може бути фізичне, психічне відновлення, реінтеграція у сім'ю, суспільство тощо.

Соціальні аспекти реінтеграції:

1.4 Назвіть, будь ласка, які є соціальні аспекти в реінтеграції ветеранів? / Зазначте яке значення мають соціальні аспекти для успішної реінтеграції ветеранів?

Тривалість реінтеграції:

1.3 На вашу думку, з якого моменту починається процес реінтеграції ветеранів? / А з якого моменту він закінчується й чи закінчується процес реінтеграції ветеранів взагалі?

БЛОК 2: Поточний стан з реінтеграції ветеранів в Україні

Наступний блок питань стосується поточного стану з реінтеграції ветеранів російсько-української війни в Україні.

Реінтеграції ветеранів в Україні:

2.1 Після повернення з військової служби наскільки важко зараз ветеранам в Україні реінтегруватися назад до цивільного життя? / З чим загалом пов'язані ці складнощі? / Яким чином можна унеможливити ці складнощі?

2.2 На вашу думку, що варто зробити першочергово, щоб покращити можливість реінтеграції ветеранів в Україні? / Чому саме такі зміни є пріоритетними?

Особливості соціальної реінтеграції ветеранів:

2.3 Якщо говорити про соціальний аспект реінтеграції, то на якому його рівні ветерани мають найбільше проблем на шляху до їх успішної реінтеграції?

- На рівні системи: взаємодії з державою та її інститутами (оформленням та отриманням документів, отриманням медичної допомоги, оформленням різних соціальних виплат тощо)
- На рівні суспільства: взаємодії з суспільством та не близьким оточенням (важкість у спілкуванні, неприйняття суспільством)
- На рівні первинних груп: взаємодії з близьким оточенням (важкість у спілкуванні, неприйняття сім'єю, партнерами, друзями)

/ Чому ви обрали саме цей варіант? / Аргументуйте свою відповідь

2.4 Які існують проблеми на кожному з цих рівні, які заважають реінтеграції ветеранів? / На рівні системи / На рівні суспільства / На рівні первинної групи

Способи реінтеграції ветеранів:

2.5 Як ви вважаєте, чи існує універсальний спосіб, який дозволив би успішно проходити всім ветеранам в Україні реінтеграцію? (наприклад, через різні освітні програми, спорт чи підприємницьку діяльність) / Чому ні / Чому, саме цей спосіб

БЛОК 3: Основна діяльність організації щодо реінтеграції ветеранів

Наступний блок питань буде стосуватися досвіду вашої організації у допомозі ветеранам здійснювати процес реінтеграції ветеранів в Україні.

Практики реінтеграції:

3.1 Чи існують у вашій організації програми, проекти з реінтеграції ветеранів?

3.2 У який спосіб відбувається реінтеграція ветеранів у цих програмах, проєктах? (Приклад: освіта, спорт, підприємництво)

Спосіб реінтеграції:

3.3 Чому ви обрали саме реінтеграцію ветеранів через _____? (Якщо обрали підприємницьку діяльність перехід до 4.1)

3.4 На вашу думку, які основні переваги реінтеграції ветеранів до цивільного життя через _____?

3.5 А які є недоліки реінтеграції ветеранів до цивільного життя через _____?

3.6 Чому ви обрали саме цей спосіб, а не інший?

Спосіб, від якого відмовились:

3.7 Чи є способи реінтеграції, від яких відмовилась ваша організація? (Для тих хто відмовився від підприємницької діяльності 4.2)

3.8 Чому ви відмовились від реінтеграції ветеранів через здійснення ними _____?

3.9 А які є недоліки способу реінтеграції ветеранів до цивільного життя _____?

3.10 В яких випадках даний спосіб реінтеграції може бути використаний? / Чому?

БЛОК 4: Реінтеграція через підприємницьку діяльність

Вибір підприємництва:

4.1 Чому ви обрали саме реінтеграцію ветеранів через підприємницьку діяльність?

4.2 На вашу думку, які основні переваги реінтеграції ветеранів до цивільного життя через здійснення ними підприємницької діяльності?

4.3 А які недоліки реінтеграції ветеранів до цивільного життя через здійснення ними підприємницької діяльності?

4.4 На вашу думку, яким чином підприємницька діяльність сприяє саме соціальній реінтеграції?

Універсальність способу

4.5 Чи можна назвати підприємницьку діяльність універсальним способом для реінтеграції всіх ветеранів, незалежно від їх соціальних характеристик? / Чому ні? / Чому так? / Які соціальні характери мають мати ветерани? / Чому саме ці?

Не вибір підприємництва

4.6 Чому ви відмовились від реінтеграції ветеранів через здійснення ними підприємницької діяльності?

4.7 А які є недоліки способу реінтеграції ветеранів до цивільного життя через підприємницьку діяльність?

4.8 В яких випадку даний спосіб реінтеграції може бути використаний? / Чому?

Додаток В. Приклад транскрипту експертного інтерв'ю

Дата проведення: 28.04.2024

Тривалість: 65 хв. 01 с.

Інтерв'юер/ка: Мартинюк Євгеній

Респондент/ка: Експертка 1

I: І Так, власне запис почався, і скажіть, будь ласка, як я можу, чи можу я взагалі якось згадувати у дипломній роботі Фонд, чи мені потрібно буде згадувати конкретно вас? Як краще це зробити?

Р: Ну дивіться, я не скажу чогось дуже сильно, не знаю, як би це сказати конфіденційного тощо, і Фонд в будь-якому разі буде довчати в моїй розповіді скоріш за все, тому ви просто-напросто можете згадувати, як і мене, так і Фонд.

I: Почнемо з першого блоку, він буде загалом стосуватись дуже загальних питань, які більш такі теоретичні. Скажіть, будь ласка, як ви загалом визначаєте для себе процес реінтеграції для ветеранів?

Р: Мені здається, треба трішки почати здалеку, з того, а кого саме ми інтерпретуємо для себе як ветерана, тому що насправді за законодавством України ветеранами в нас є всі, хто мають статус учасника бойових дій, учасника війни, або особи з інвалідністю внаслідок війни, й, наскільки я знаю, ще також військовополонені. Тобто люди можуть не мати учасника бойових дій, але вони пройшли військовий полон, й це також прирівнює їх до ветеранів. Виходячи з цього, велика частина людей, які мають статус ветерана, вони знаходяться зараз на військовій службі при виконанні своїх обов'язків, і тому це ускладнює загалом й подальшу інтерпретацію, розмову про реінтеграцію, тому що реінтеграція – це процес, коли людина після повернення із однієї специфічної структури або одного специфічного суспільного такого формування, вона повертається в попередню соціальну групу, чи загалом якась соціокультурне середовище, і вона проходить повторну реінтеграцію, тому що

після набутого життєвого досвіду під час участі в бойових діях, певні цінності, певні орієнтири, культурні особливості вони змінюються, тому їй потрібно знову реінтегруватися для того, щоб відчувати себе хоч трішки своїм. Мабуть, ось це відчуття приналежності до спільноти – це і є інтеграція, реінтеграція. Але тут одразу виникає питання: чи можемо ми говорити про реінтеграцію саме для ветеранів, враховуючи те, що більша частина з них навіть після демобілізації будуть оперативним резервом першої черги? Тобто в разі загострення будь-якого конфлікту, вони будуть змушені повернутися до своїх військових частин, або знову стати до лав Сил оборони, й виконувати свій військовий обов'язок. Тому, як на мене, реінтеграція – це все ж таки це доволі гучне слово і воно трішки неспівставне наразі з тією ситуацією в країні, яка і це, мабуть, певне тимчасове явище, яке не можна сказати, що воно фіналізоване, тільки якщо це не ті ветерани, які, наприклад мають інвалідність, або вони там демобілізовані за віком. Тобто це ті ветерани, які вже не будуть оперативним резервом в першої черги й вони не будуть призиватися до лав Сил оборони знову, тобто в їхньому контексті ми можемо говорити про реінтеграцію, в контексті інших це доволі спірне питання.

І: Тобто загалом це пов'язано зі специфікою самого правового визначення ветеранів і тим, що ось це право визначення ветеранів не завжди підходить під той досвід, який ми маємо сьогодні: враховуючи диференційованість, зростання соціальної групи ветеранів, ну, наскільки я розумію. Тому і загалом про реінтеграцію на рівні загалом всіх ветеранів говорити дуже важко, тому що в них є різний досвід, наскільки я зрозумів.

Р: Да, загалом поняття “реінтеграції”... тут, мабуть, треба трішки піти в контекст того, що реінтеграція, як термін і певний соціальний процес, пішло більше із західної практики, особливо зі Сполучених Штатів, де ми можемо говорити про реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, тому що на їхній території не проходять бойові дії, це по-перше, і по-друге, вони можуть знову підписувати контракт і повертатися, але просто там немає оцієї певної.. певного

зобов'язання, скажемо так, тобто у нас є правовий статус і загалом правовий статус, наприклад, учасника бойових дій, він передбачає те, що людина є оперативним резервом, якщо там немає ніяких протипоказань по здоров'ю або інших. Знову ж таки, є порядок визначений законодавством. Звісно, що людина може перепідписати контракт в будь-який час, і це також одна із гілок розвитку реінтеграції, коли трішки не вдалося, людина знову повертається до лав Сил оборони. У випадку із тими країнами, звідки пішла концепція реінтеграції, то там ми можемо говорити про якусь повну чи часткову реінтеграцію, тому що там немає оцього зобов'язання знову стати до лав Сил оборони, не через власне бажання знову підписати контракт, а через обставини, й тому у нас як все, що стосується ветеранської політики, потрібно адаптувати під реалії України, й адаптувати під українських ветеранів, а не намагатися там нашарувувати західний досвід на нашу ситуацію.

І: Зрозумів, погоджуюсь. Скажіть, будь ласка, а наскільки ну чи погоджуєтесь ви з тим, що реінтеграція ветеранів – це комплексний процес, який складається з багатьох аспектів, досягнути якого можна лише за умови комплексного підходу, що охоплював би реінтеграцію ветеранів на різних рівнях їх життєдіяльності – чи погоджуєтесь ви з цим твердженням?

Р: Да. Насправді коли ми говоримо про оці частки “РЕ”, тому що в нас не тільки є реінтеграція, але й реадаптація (більше психологічний процес), ресоціалізація (суто тільки про якісь певні створення нового соціального капіталу та відновлення соціального капіталу), а також є загалом доволі хороший термін, в даному випадку це перехід, – є ціла концепція в західних там, наприклад дослідженнях це називають transition, і перехід - це більш така комплексна історія, яка включає в себе і реінтеграцію реадаптацію, ресоціалізацію, і якраз таки коли ми говоримо про комплексність, то тут да, тому що людина, коли вона повертається з однієї культури в іншу, яка для неї нібито не чужа, але через перебування в інших обставинах, в іншій культурі, в

іншому навіть суспільному договорі, тому що ми тут говоримо про різний суспільний договір, вона фактично по-новому звикає або намагається адаптувати, інтегрувати свій досвід, себе у суспільство, яке фактично її може не зрозуміти, й це, мабуть, найскладніше. Тому, коли ми говоримо про реінтеграцію, то тут варто загалом дивитися комплексно на таке поняття, як добробут – це таке от більш комплексне поняття, яке може свідчити про різні аспекти, такі як освіта – якщо є потреба освіти або дуже часто потрібно перенавчання чи до навчання, тому що хтось в лавах Сил оборони хтось був 2 роки, хтось 8 років, і ті знання, які були актуальні 8 років тому на цивільній спеціальності, вони вже не актуальні, і потрібно або здобувати нові, або підвищення кваліфікації. Потім так само це робоча сфера, це по-новому формування близького кола оточення, цей загалом пошук сенсів і пошук себе нового у цьому житті, тому, мені здається, що скільки є сфер куди може залучитися людина – скільки сфер входить й в реінтеграцію, тому що в будь-якому разі ми по-новому себе інтегруємо, і в процесі інтеграції ми шукаємо нові сенси і шукаємо себе сами.

I: Ну частково ви вже затронули питання соціальних аспектів, про які я більше в роботі своїй пишу. А зазначте, які ще можуть бути крім роботи, й наскільки важливі саме оці соціальні аспекти для успішної реінтеграції ветеранів? Це може бути...

Р: Ну почнемо з того, що є дослідження, наприклад, Veteran Hub, й загалом оце поняття “шляху ветерана/ветеранок”, воно підтверджується дуже багатьма ветеранами, яким довелося там повернутися на початку повномасштабки з лав Сил оборони, або які зараз уже демобілізовані там за станом здоров'я, а вони говорять про те, що є певний буферний період після того, як ти переходиш у цивільне життя, і цей буферний період – це от виживання. Це доволі таке складне слово, але воно по факту описує дуже багато процесів, і ці процеси стосуються того, що людина вона доволі хаотично себе відчуває в суспільстві, й загалом хаотично себе відчуває всюди. За кимось роботодавець зберігає робоче

місце і людина може повернутися туди, але через свій досвід може відбутися переоцінка взагалі всього, і людина просто не тяжітиме до того, що робила раніше. Варто зазначити також, що казати фізичне і психологічне здоров'я залишає бажати кращого і навіть якщо в людини не було серйозних поранень, контузій чи якихось травм, хвороб, все одно з часом дуже сипеться здоров'я, і тому, наприклад, найпростіше – це проблеми зі спиною, бо постійно треба носити з собою спорядження, і це дуже сильно впливає і на майбутнє самопочуття, тому що ті, хто займались фізичною працею, можуть не повернутися до фізичної праці, й для них це буде дуже великим викликом. Тобто от оцей період виживання, він в кожного триває дуже по-різному, і це доволі гострий період, як емоційно, так і для фізичного здоров'я, тому що ну якщо пояснювати більш такою біологічно-фізіологічною точкою зору, тіло людини, яке тривалий час перебуває в стресі після того воно фактично мобілізує всі ресурси, а коли людина повертається в більш таке мирне цивільне життя – коли немає постійної загрози життю, немає постійного відчуття, що щось буде, не працює на повну інстинкт самозбереження, тоді відчуття стресу і загалом він іде. Тоді все, що було десь там позаду, на фоні, воно фактично людина починає відчувати, й тому це дуже часто про контроль емоцій, це дуже часто загалом про самопочуття себе і про такий низький рівень добробуту. Тому, якщо говорити про ці соціальні процеси, то тут варто говорити поетапно, тому що ми не можемо співвіднести грубо кажучи перші пів року і там наступні роки, бо вони можуть дуже суттєво відрізнятись і здебільшого... зрозуміло, що немає оцієї ідеальної картинки, що, наприклад у нас не передбачено законодавством там якась певна оплачувана відпустка по демобілізації, коли ветерану дають можливість декілька місяців не дбати про забезпечення базових потреб, а шукати себе, відпочивати, намагатися пофіксувати своє здоров'я і врівноважити свій емоційний стан, – такого немає, і зрозуміло, що це дуже ідеальна картинка, яка далека від того що є насправді. Тому-то от, залежно від того, які були умови, й з якими даними ветеран повертається, від цього дуже сильно залежать ті соціальні аспекти й загалом аспекти, куди він буде

залучатись. Бо хтось повернеться в маленьку громаду, де не буде прям дуже багато інфраструктури й можливостей для дозвілля, він повернеться на свою попередню посаду людини, яка займається фізичною працею, або це нехай там буде якась певно водійська спеціальність, там водій трактора, комбайнер тощо, і він буде працювати там, і фактично не буде якогось.. якоїсь можливості реінтегруватися, це буде просто період такого гострого виживання, тому що інших умов і інших якихось можливостей не буде, зрозуміло, що те, які це буде мати наслідки – вже зовсім інше буде. Хтось повертається із травмами, пораненнями, хворобами, й це передбачає те, що людина може бути непрацездатною або вона може мати обмежену працездатність, і це також буде впливати на те, ким вона зможе працювати, чи зможе вона взагалі працювати, це впливатиме на коло оточення і це впливатиме також і загалом на самопочуття людини. Якщо ж дивитись таку загальну картинку, то, мабуть, найбільш важливі й перші сфери, куди людина залучається, це, по-перше, близьке оточення сім'я, друзі. Дуже часто люди створюють якісь такі тісні ком'юніті з побратимів для того, щоб створити собі таке от безпечне середовище, бо інші люди для них не будуть безпечними.

I: Навіть сім'я може бути...

Р: Мені здається, це як предмет для окремої розмови стосовно сім'ї, але у нас дуже сильно ідеалізована в суспільстві картинка стосовно родин партнерів/партнерок ветеранів, як тих, хто перебувають на військовій службі, так і тих, які там фактично будуть першими, до кого повертається ветеран/ветеранка, і це доволі складна й емоційно виснажлива робота. І я не побоююсь тут слова робота, на жаль, але дуже багато сімей розлучається, дуже багато, якщо це неофіційний шлюб розходяться, навіть тут будуть зміни, й все одно, поки буде знову вибудований оцей місток довіри між людьми, це також пройде певний час. Наступне, це те що громада, куди людина повертається, і зазвичай люди починають там з оформлення якихось певних пілг, соціальних послуг, і це взаємодія із державними органами. Це також повернення в

трудоий колектив роботи, тобто зрозуміло, що деякі працедавці вони можуть піти на зустріч й дати якусь певну кількість ще місяців відпустки, таке практикується, таке є, але не всюди, й це така більше якась ідеалізована ситуативна картина. Це також побудова нового дозвілля, тому що можуть з'являтися хобі, навіть діяльність в межах якихось окремих груп, вона також може бути як новим дозвіллям. Освіта... найпростіше це ще можуть бути зрозуміло, що турбота про своє здоров'я, це також може внести там якісь зміни в порядок денний, коли людина там просиджує величезну кількість часу в лікарнях або намагається ходити по психологічних групах підтримки. Тому тут фактично всі аспекти, які є, вони зачіпаються. Ще про що варто сказати – це громадський простір, і загалом простір. Особливо коли це люди, які мають певні поранення, травми, хвороби, вони можуть не мати можливості пересуватися в тій інфраструктурі, якій... в яку вони повертаються, це і про людей на кріслах колісних, це є навіть просто про людей, які там... ну, їм складно ходити, або в них там обмежений функціонал верхніх кінцівок, і це також впливатиме на їхню реінтеграцію, тому що їм буде некомфортно в міському просторі або просто інфраструктурі, тому зазвичай з цього є два виходи – це вихід того, що людина сидить зазвичай вдома, і майже нікуди не виходить (це такий не поодинокі випадки), або людина змінює місце проживання.

І: А щодо загалом суспільства, тобто ну на рівні різних суспільних наративів, наприклад, і загалом сприйняття не на рівні там громади, рівні всього суспільства і відсторонення ветеранів від нього. Наскільки цей рівень працює? Я розумію, що він може залежати від того, місце перебування де знаходиться Ветеран загалом, але якщо розглядати громаду, як середовище перебування і як суспільство як там загальноукраїнське, тобто наскільки цей рівень загалом важливий?

Р: Мені здається, тут варто сказати про те, що все одно людина обмежує своє коло спілкування і свої соціальні взаємодії до комфортних собі. Тобто це... але

знову ж таки це ситуативно стосовно кожного, але більш така тенденція того, що з кими там ветерани спілкувалися, вони дуже сильно обмежили своє коло спілкування там в межах цивільного життя, тому що частина тих людей, з якими вони раніше спілкувались, вони не поділяють їхніх поглядів, й тому для того, щоб не було це тригером, вони просто виключають цих людей зі свого життя, або менше контактують. Це перше, потім менше взаємодіяти в громадському просторі з іншими людьми, тобто навіть найпростіше там в громадському транспорті, навушник і тому подібне, але тут просто коли ми говоримо за суспільство загалом, то тут просто треба, як є дослідження Українського Ветеранського Фонду із Соціологічної групою “Рейтинг”, про те, як там образ ветерана, як бачать ветеранів, що думають. Є дуже багато меседжів стосовно того, що цивільне населення не розуміє ветерана, і нам треба змінюватися, і є дуже багато цікавого, але проблема в тому, що цивільне населення ніколи не зрозуміє ветерана.

І: Ну так, я погоджуюсь в принципі, що коли ми говоримо про реінтеграцію і частково ми думаємо про те, що ветеран має повернутись повністю до того цивільного життя, яке він мав, але фактично, ну він стає новою соціальною групою – ветераном, власне, і він той досвід військовий, і ті звички, й ось ця група, яку він формує, вона від нього не втече. Ну я тут погоджуюсь з цим.

Р: Тут просто коли ми говоримо за взаємодію і за сприйняття ветераном суспільства, то зрозуміло, що він буде сприймати суспільство, як те, яке його не розуміє, тут уже нічого вдієш, і це буде підкріплюватися якимись окремими представниками, які трішки не вміють в емпатію і задають доволі... скажемо так, жажливі питання, як в мене колись був респондент, який говорив про те, що він перестав спілкуватися зі своїм товаришем/другом дитинства через те, що цей товариш постійно запитував у нього, а скільки людей він вбив. От і це про дуже жажливу комунікацію. Тут просто все залежить від того, який для себе шлях обере окремий ветеран, тобто чи ігнорувати суспільство й обмежити його

до чогось більш вужчого, чи все ж таки перебувати в суспільстві, але перебувати в суспільстві на відстані витягнутої руки, коли суспільство – це просто щось фонове, і ти це не сприймаєш. Чи буде шлях, коли людина буде обирати чи взаємодіяти з суспільством на конфліктній основі: постійні сварки, доказування тощо. Може бути по-різному. Просто тут ще варто розуміти й те, що зараз нам про це дуже складно судити. Особливо зараз, тому що велика частина суспільства вона, по-перше, залучена, а по-друге, велика частина тих хто зараз перебувають на фронті, вони зрозуміло, що дуже упереджено ставляться до цивільних, тому що.. і це викликано не самою поведінкою цивільних, хоча в деяких випадках так, а це викликано загальним рівнем втоми, стресу, того що демобілізації немає, і перебування в тилу людей інших, воно може бути тригером самим по собі. Тому тут немає якоїсь єдиної вірної відповіді, тому що в суспільстві є різні люди, соціальні групи, і є різні ветерани, які по-різному можуть це все сприймати, для когось ОК бачити людей, які ходять в ресторани забігайлівки і п'ють пиво увечері після роботи, а для когось це тригер, який може викликати дуже негативні емоції, тому це все має місце бути. Просто вже коли ми говоримо про процес реінтеграції, то зрозуміло, що велика частина суспільства вона буде додатковим тригером для всього того, що людина переживає, тому хтось себе ізолює від суспільства... Були приклади респондентів, які перші там, грубо кажучи, пів року-рік не виходили майже взагалі, а хтось, просто після якогось там періоду перебування на самоті або вибудовування свого комфортного середовища, там не знаю: сім'я, побратими; вони поступово входять в суспільство, але це такий от максимально поступовий і дуже обережний шлях. Це все дуже сильно суб'єктивно.

I: Добре. Якщо я правильно зрозумів, то загалом це дуже двосторонній процес і багато в чому ось це сприйняття суспільства залежить від самого суспільства. І дійсно дослідження “Портрет ветеранів”, які проводить “Рейтинг”, воно дійсно може багато в чому там показувати, які є.. яке сприйняття суспільством. Ну і також, як приклад теж людей з інвалідністю. Тобто це суспільству багато в чому потрібно адаптовуватись

і вчитись, як з цими людьми взаємодіяти так, щоб для них ця взаємодія не була такою, що дійсно Ветеран сидить дома і не виходить на вулицю, тому що йому важко. Ну це наскільки я зрозумів.

Р: Тут, знаєте, з вами трішки не погоджуся, просто я зазвичай за те, щоб не намагатися вирішити за іншу людину, і це стосується зараз ветеранів більшою мірою, тобто да, в нас є велика проблема з необізнаністю суспільства, але ця проблема є і частково штучно створеною, тому що буквально нещодавно Громадське, це доволі шанований медіапортал і портал, новинний портал, вони зробили допис про те, що в Дії будуть з'являтися документи стосовно ветеранів про їхні соціальні послуги, й проілюстрували вони цей допис фото ветерана із протезом. Ну чому ми прирівнюємо всіх ветеранів до ветеранів з протезами? Так само це постійні байки, стереотипи стосовно ПТСР і тому подібного, тобто в нас комунікаційно не відпрацьовано взагалі ніякого образу ветерана, в нас ветерани або люди з ампутаціями, з ПТСР, або хронічно втомлені люди. Тому, що ми будемо очікувати від суспільства, з яким комунікують таким чином? Ну це я, наприклад, працюю в цій сфері, я можу щось сказати, ви досліджуєте цю сферу, ви можете щось сказати, а пересічна людина, яка бачить постійно новини, де “ветеран” - уже як, не знаю, синонім слова “людина з ампутацією”, то це вже трішки багато питань до тих, хто комунікує, й особливо коли це комунікують централізовані ЗМІ, або коли це комунікують базові профільні Міністерства, це перше. А друге – те, що як би добре і обізнаним не було суспільство, чи певна окрема соціальна група стосовно ветеранів їхніх потреб, як би воно не було там емпатичним і толерантним у своєму ставленні, все одно це не гарантія того, що Ветеран буде виходити з дому. Кожна людина по своєму проходить цей період адаптації, реадaptaції можна так сказати, і для кожного цей процес може бути різним. Тому, в даному випадку я за те, щоб в першу чергу запитувати, що комфортно саме конкретному ветерану, і не намагатися створити умови, щоб це було так, нібито ми думаємо правильно, а намагатися створити варіанти, щоб людина могла з цих варіантів обрати й найбільш комфортний для себе варіант.

I: Угу, добре, зрозумів. Ну тут ще проблема дійсно системи виникає, як інституцій і регулювання цього всього. Наскільки я зрозумів, то процес реінтеграції ветеранів він починається загалом з повернення до цивільного життя?

Р: А, ну скажемо так, усвідомлена певна реінтеграція вона починається трішки пізніше, загалом на початку якийсь такий період виживання, коли дуже складно рефлексувати про будь-що, тобто навіть певний час якісь емоції здаються чужими й людина не може дати раду своїм емоціям, не говорячи вже про якусь певну реінтеграцію. Як на мене, процес реінтеграції триває вже тоді, коли людина починає усвідомлювати себе хоча б або намацувати якісь певні свої побажання. Тобто це от тоді, коли людина вирішує спробувати в цивільне життя, от тоді, мабуть, і починається процес реінтеграції. Це коли – от складно сказати в якихось часових рамках, але це, мабуть, для когось – це одразу по поверненню, а для когось – це через певний період після повернення, коли людина оговтується, або виходить хоча б із цього стану виживання

I: Зрозумів. А чи загалом закінчується цей процес, тому що є ж багато різних досліджень, які постійно говорять про те, що от реінтеграція... а як зрозуміти, що дійсно оця реінтеграція відбулась? Чи взагалі цей процес закінчується?

Р: Мені здається, тут коли ми говоримо про реінтеграцію, все залежить від того, а що є кінцевою метою реінтеграції, – те, щоб людина залишилася в цивільному житті. То, мабуть, закінчення реінтеграції буде, коли там людині 60 років, і вона не долучилася до лав Сил оборони більше. Просто навіть ми, ну якщо говоримо там, я, ви, ми не маємо досвіду там участі в бойових діях там, не належимо до Сил оборони, але ми все одно проходимо інтеграцію кожного разу в новий професійний колектив, в нову соціальну групу; якщо виїжджаємо за кордон, то це нове культурне середовище тощо. Процес реінтеграції він також дуже комплексний, і все одно навіть по якомусь такому відчуттю нібито, от я тут на своєму місці, все одно буде оцей аспект того, що людина не буде

почувати себе на 100% реінтегрованою в цивільне життя. Все ж таки оцей культурний бекграунд участі загалом знаходження в силах оборони і участі в бойових діях, він буде залишатися з людиною, мабуть, до самої смерті.

I: Добре, зрозумів. Загалом назвіть, які основні складнощі з реінтеграцією ветеранів в Україні. Тепер перейдемо до досвіду України

Р: Перша складність – війна, вона унеможлиблює реінтеграцію, а друга складність – це знову ж таки... те, що немає якогось чіткого механізму, і людина не розуміє, що таке реінтеграція для себе, і чи вона може реінтегруватися, та чи загалом потрібно. Наприклад найбільш розповсюджена теза: “а чи потрібно мені щось шукати в цивільному житті, якщо мене знову мобілізують скоро?” От і тому це як такий аспект. Третє – це брак інформації, тобто про цю множинність різноманітних можливостей, і зараз це нібито помалу виправляється, але це знову ж точкова історія певних інформаційних бульбашок. Неготовність не самого суспільства, а неготовність держави до реінтеграції ветеранів, тому що Міністерство вони не виконують запиту, і вони загалом, скажемо так, доволі однобоко дивляться на ситуацію з ветеранами. Та, вони хочуть закрити свої потреби, а не закрити потреби ветеранів. Останній, це кількість ветеранів. Ну, тому що та кількість ветеранів, яка є зараз у нас, і яка буде там по завершенню війни, хтозна-коли вона буде, але це величезна кількість людей, і фактично це вже мова не про реінтеграцію ветеранів, а це мова про реінтеграцію цивільного суспільства. Тому що це зовсім інша ситуація ніж було, наприклад, після АТО чи ООС, ну в той час після хвиль демобілізації, які почались в 15-му році.

I: Погоджуюсь. Загалом зрозуміло, війну не зупиниш так бистро, відповідно через війну, через те, що продовжується війна реінтеграцію загалом важко реалізувати. В цьому є складність, але загалом, як ви думаєте, що потрібно першочергово покращити, змінити, щоб цей процес був хоч трішки кращим?

Р: Ну в першу чергу потрібно змінити ветеранську політику, починаючи від статусів, і закінчуючи послугами. Тобто зробити їх більш чіткими і адаптивними саме під потреб, а не просто, як пропозиція в нікуди, це перше. І також створювати простір можливостей для ветеранів, але щоб цей простір можливостей він був із урахуванням їхніх потреб, а не просто з виходу на те, що ну так має бути. Тобто щоб це була, не знаю, щоб це було не просто, тому що десь так сказали або десь у Сполучених Штатах так роблять, а щоб це було спочатку вивчення цільової аудиторії й створення для неї на її ж запит можливостей. Це і освіта, професійне, це і спортивне, медичне, соціальне, дозвіллєве тощо.

І: Добре, зрозумів. А чи загалом існує, як ви вважаєте, універсальний спосіб, який може дозволити успішно проходити всім ветеранам процес реінтеграції. Наприклад там є освіта, підприємницька діяльність, є спорт, чи це загалом неможливо?

Р: Знаєте який є універсальний спосіб, який скоріше не дозволить проходити реінтеграцію, а дасть можливість обрати чи проходити реінтеграцію, чи ні? Це просто залишити ветеранів у спокої. Ну це дуже простий спосіб, тому що... а ми дуже багато хочемо, ми чекаємо, що вони прийдуть і наведуть лад у владі, ми чекаємо, що вони будуть депутатами, ми чекаємо, що вони наведуть лад в окремих громадах, ми чекаємо, що вони там будуть працювати, створювати ГО і тому подібне. Ми дуже багато хочемо, ми дуже багато намагаємося нібито зробити для них, але знову ж таки це як спробувати там реабілітувати себе або реалізувати своє почуття провини, не більше. А якщо просто-напросто перестати нав'язувати своє бачення ситуації ветеранам, а дати їм можливість обрати й створити оці множинні вибори, а це єдиний доступний і мабуть, універсальний спосіб.

І: А які множинні вибори тоді вони обирають для себе найбільш універсально, щоб от пройти цю реінтеграцію, ну якщо ви знаєте?

Р: Ну давайте почнемо з того, що для когось це робота, люди занурюються в роботу. Для когось це пошук якогось свого вищого призначення, наприклад, це створення цільових громадських організацій тощо. Для когось це самозайнятість, тобто створення там власного бізнесу, для когось це освіта, набуття нової професії тощо, для когось це нові хобі, такі як там навіть екстремальні види спорту. Це не без цього, тому що в нас є така історія, як бойова залежність. Це досліджувалось не в нас, досліджувалося у Сполучених Штатах, але люди, які там мають досвід участі в бойових діях, особливо якщо це багатоповторний досвід, і це який там передбачає контактний бій, тобто близькість, то доволі часто це виливається в певну бойову залежність, а хтось це називає адреналінова залежність. Також і це може бути, хтось обирає для себе, не знаю, там... найпростіше просто нічого не робити, хтось обирає для себе більш деструктивні способи реінтеграції, і з цим нічого не дієш.

І: Типу казино, алкоголь?

Р: Типу алкоголь, домашнє насильство, злочини, наркотики, запроторення себе в чотири стіни й скажемо так соціальна ізоляція, казино, не без цього. Навіть якщо ми говоримо про екстремальні види спорту: екстремальна їзда, або там бокс і тому подібне. Це також дещо деструктивно, але якщо цей спорт допомагає випустити негативні емоції, то чому б і ні?

І: Тобто загалом такого універсального способу звісно немає, враховуючи особливості того, що ветерани в Україні – це не якась однорідна група людей, які є дуже схожими між собою?

Р: Скажемо так, дуже часто від самих військових і загалом від багатьох лунає така фраза, що армія – це зріз суспільства, так от ветерани – це зріз суспільства. А там є різні групи, так є різні люди з різними навіть способами впоратися зі стресом, тому чогось універсального не буде. Ми не можемо всьому суспільству нав'язати, що їм потрібно там стати юристами, тому що в кожного буде щось своє, і тут так само ми із ветеранами не можемо створити для них

якийсь універсальний спосіб, якусь універсальну пігулку реінтеграції, тому що ми працюємо із фактично цілим суспільством, просто яке має ідентичність ветерана.

І: Зрозумів. Добре, тоді наступний блок питань буде стосуватись якраз діяльності фонду вашого у допомозі ветеранам здійснювати реінтеграцію. Я знаю, що у вас є реінтеграція через адаптивні види спорту. Скажіть, будь ласка, чи зараз це основний спосіб на який ви фокусуєтесь у вашій діяльності Фонду?

Р: Наразі це да, але я б трішки розширила це поняття від адаптивного до ветеранського спорту, тому що адаптивний він все ж таки передбачає там якусь травму, поранення, чи хвороба, а це більше про ветеранський спорт, це створення спільноти доволі часто, це про створення множинності виборів, і один із цих виборів – це заняття спортом, участь у спортивних заходах або організація цих спортивних заходів. У нас діяльність вона спрямована на різні все ж таки зони, аспекти ветеранського спорту, тобто в нас був проєкт спортивні амбасадори, ну їх було, скажемо так, дві групи й два різних прочитання, але по факту суть була в тому, щоб надати спроможності ветеранам бути амбасадорами спорту в їхніх громадах. Вони зараз хто зробив ГО, і з ГО допомагає своїм побратимам, хто в себе у громаді організовує там форуми, забіги, секції спортивні, тобто це про масштабування на громади, але за допомогою того, що ми просто там допомогли й надали спроможності ветеранам. Так само, це участь у міжнародних змаганнях, це Invictus Games, Warriors Games Air Force Trials, і це про те, що це ще один як певний спосіб відновлення, реабілітації, але через ці змагання, тому що вони є потужним стартом доволі часто для подальшої діяльності. Тому, що, наприклад, от велика частина учасників збірної Air Force, яка ось була на початку 24-го року, вони будуть асистентами тренерів на спортивних заходах, і також безпосередньо під час підготовки збірної, яка буде створена Invictus, тобто їхня спортивна кар'єра вона фактично продовжується, і це створює їм можливість там

перереформувати свою діяльність і надалі перебувати в такому от середовищі. Плюс це створення освітніх можливостей, і загалом там долучення до інших ветеранських ініціатив, але шляхом того, що акцент все ж таки на спорті або довкола спортивної діяльності. Ми фокусуємося саме на цьому, тому що насправді не хочеться розпорошуватися на дуже багато різних сфер і краще бути, як то говориться, компетентними в чомусь одному, але робити це компетентно, й розбудовувати політики, аніж намагатися точково закривати запити станом на вчора, коли це просто там закриє запити однієї-двох людей, але концептуально це нічого не змінить.

I: Ну, фактично це ж виконує багато функцій, саме такий спосіб. Тобто – це функція переходу буферного періоду, коли важливо психологічне, фізичне відновлення людей, це також і важливість професійного повернення, ну і також організаційних, тобто далі люди можуть дійсно там створювати різні об'єднання спортивні, які також потребують різних ось цих менеджерських рішень, від цих людей, ну це загалом комплексний, я так розумію. Саме через цю можливу комплексність ви й обрали цей спосіб, чому саме він?

R: Ну, загалом, якщо повернутися там до моїх досліджень, багато ветеранів у пошуках як справитися з емоціями, доволі незрозумілими, негативними, вони для себе обирають один зі способів виходу емоцій. І це може бути як деструктивні історії. Хтось для себе обирає спорт, тобто це як спосіб навести ладу голові. Для когось спорт – це передумова хорошого самопочуття, тому що після погіршення фізичного стану здоров'я і психологічного, люди намагаються тримати себе в тонусі або повертати оце відчуття - скажемо так - того що, а з твоїм тілом все добре. Фактично спорт – це про можливість закрити певні базові проблеми. Тобто це не про те, що він там допоможе купити одяг або купити їжу, але як мінімум оці; а біопсихологічні, соціальні – спорт закриває. Також це про створення і якогось певного комфортного ком'юніті для ветерана, тому що ті, хто займаються спортом, особливо ветеранським спортом, вони зазвичай займаються в групах, спілкуються між собою на змаганнях, і навіть є

такі там учасники змагань, яких я бачу вже хтозна-який раз, і вони кожного разу приїжджають не заради змагань, вони приїжджають поспілкуватися з побратимами. Тобто це реально закриває дуже багато проблем, потреб, і при цьому всьому збоку це так не виглядає, нібито “що там такого займатися спотом?” З іншого боку, люди говорять, що це стає їхнім стилем життя, і це стає їхньою метою в житті, бо там були такі ветерани, які після участі в якихось спортивних заходах ветеранських, вони йшли здобували освіту реабілітологів, і зараз вони займаються із важко пораненими. Тобто це і про потужний старт в кар'єрі, це про як мінімум банальне комфортне самопочуття, від чого залежить абсолютно все інше, тобто це про добробут в першу чергу.

І: Загалом у мене було таке припущення, коли я почув про саме реінтеграцію через спорт, я подумав, що це може дійсно може обмежувати велику категорію ветеранів, які загалом не хочуть саме через спорт, тому що от вони не люблять спорт, але потім я подумав, що вони знаходяться доволі в такому середовищі, де спортивність і спорт він має місце. Ну є більш спортивними, ніж загалом цивільне населення. Тому я подумав, що можливо це має сенс, враховуючи що ветерани є більш спортивними, й більшість ветеранів скоріше всього дійсно можуть обрати цей спосіб. Чи це дійсно так?

Р: Ну розумієте, тут знову ж таки не про створення чогось універсального, це про створення одного із. Бо, наприклад, якщо там поїхати в реабілітаційний центр, де проходять реабілітацію ветерани то вони займаються різним: займаються спортом, вони займаються малюванням, вони займаються там, не знаю, гончарством, гуляють з собачками й тому подібне. Тобто є дуже багато різних способів, просто якісь способи вони більш комплексні, якісь закривають точкову потребу. Завдання не створити універсальне і масштабувати на всіх, а завдання створити можливість і ще один вибір. Тобто, коли люди, які вони виходять, бачать перед собою не так багато можливостей куди рухатися далі, як їм проходити цю реінтеграцію, як їм ресоціалізуватися, і якщо не буде

нормальної спортивної ветеранської інфраструктури і інформаційного насичення. Загалом оцієї культури в нас в країні загалом немає, а не говорячи про ветеранський. А коли це буде і буде діяти не лише централізовано, але й в громадах, то людина коли буде обирати для себе, що робити і як їй справлятися із внутрішніми демонами, вона може обирати не з опцій, вибачте, там: “горілка”, “бійка” або “перебувати в пригніченому депресивному стані”; вона для себе буде ще обирати там опцію “спорт”. Це просто от про створення опції й можливість її надати, а кожна людина для себе буде обирати чи їй це підходить, чи ні. Насправді оця історія про те, що в лавах Сил оборони, й загалом ветерани вони є більш спортивними, вона далека від правди насправді, тому що фізо воно важливе, дуже важливе для виживання, але є велика частина ветеранів, які приходять, і для них ветеранський спорт – це перший спорт, бо до цього там було щось там “повісити на турничку”, як зазвичай вони говорять, або просто там якісь певні активності, але культури як такої не було, і вони починають дійсно займатися спортом і відкривають його для себе, і починають займатися в майбутньому більш професійно навіть. Тут скоріше це от ми створюємо послугу, яку можуть обрати, а ми не створюємо послугу обов'язкового вибору.

I: Зрозумів, добре. Я також знаю що у 2021 році Ваш Фонд займався тим, що він розвивав тему саме підприємницької діяльності, як способу реінтеграції. Що в вас зараз з цим і якщо ви відмовились від цього способу то чому?

Р: Це було дослідження спільно з IREX стосовно того підприємництва серед ветеранів, і воно не було успішним в плані того, що ми не вивели чітких залежностей, що ветерани тяжіють до підприємництва в тому плані, що це не якась загальноветеранська тенденція, а це знову є про окремий вибір, окремих людей. Тобто ті ветерани з якими ми спілкувалися в межах цього дослідження, вони сказали про те, що для когось комфортно працювати на звичайній роботі, для когось комфортно працювати на фрілансі, але це не про якийсь певний

бізнес, це не про власну справу, це просто типу людина там про те, що людина намалює картинки 3D, або вона там, грубо кажучи, робить ремонти й просто там, як самозайнята, виставляє свої послуги на “Кабанчику” чи ще десь. Я дуже добре знаю, що Український Ветеранський Фонд вони роблять дуже багато грантів підтримки для ветеранського бізнесу, і вони також просувають цю тему навіть, ось нещодавно читала січневе дослідження з відсотком скільки ветеранів або військовослужбовців хочуть почати свою справу, я доволі скептично до цього ставлюсь. Я не хочу зараз робити оціночних суджень, тому що по тому звіту, який я отримала, я не знайшла суттєво... можна дуже багато придоблюватись до формулювання і тому подібне, але картина виглядає нереалістично. Ну, тому що це так само, як відсоток людей, які будуть займатися ветеранським спортом, це так само, як відсоток людей, які будуть після демобілізації ліпити голубці, або робити салат олів'є, або ще щось типу, як хобі. Власна справа – це доволі комплексний і важкий крок, який передбачає певну кількість ризиків, на які мало хто готовий з огляду там на свої переконання, і з огляду на те, що мало хто готовий через банально там відсутність розуміння. Наприклад у Київській Школі Економіки тривалий час для ветеранів був курс із підприємницької діяльності для того, щоб дати знання як це все організувати. Є гранти, які це підтримують, і є нібито якась така певна політика стосовно цього, але мені видається, що ця політика продиктована умовами, які є в Сполучених Штатах, бо там завжди говорять про відсоток самозайнятих ветеранів, ветеранські бізнеси. У нас з цим трішки складніше питання, тому що це те, що дійсно потрібно розвивати, я згодна, але розвивати не як панацею від усіх хвороб, а розвивати це як ще один вибір з оцієї множини, які ми маємо. Так само в мене ще є дуже багато питань до цільового використання, і, мабуть, є велике питання до самих сум, які даються як гранти, тому що дуже часто цих сум недостатньо для того, щоб почати власну справу, і дуже часто такі бізнеси, які починаються, вони не, як це називається... не вигорають в майбутньому. Ну тобто в тому плані, що вони нібито щось почали, нічого не вийшло, махнули рукою і все. Тобто в нас дуже недосконала система

побудована навколо цього, але просто за рахунок там якихось потенційних лідерів або трендсетерів даного виду реінтеграції, вона і доволі інформаційно все ж таки поширена, але наскільки це як метчить із тим, що в нас... Насправді в мене до цього є запитання. Тому Фонд провів дослідження, за результатами дослідження стало зрозуміло, що це питання смаків, знову ж таки питання там вибору людини, і це не якась певна стала тенденція. Тому для себе обрали все ж таки шлях в спорт, тому що він вимагає менше людського ресурсу і меншої залученості, меншого там рівню стресу, ніж власна справа. Тобто це може бути менш травматично для ветерана, ніж, не знаю там, започаткування власного бізнесу.

I: Ну, власне, з цього я і почав, така гіпотеза була, тобто в мене така тема реінтеграція, ще до того соціальне підприємництво вивчав, я думав через соціальне підприємництво, потім почав, думаю: “та ну це якийсь.. це просто спосіб підприємництва”, і потім я подумав “через підприємницьку діяльність”. Чому? Тому що я побачив, як цей спосіб переважає, але чому? Ну... для мене це стало питанням, тому що є такі штуки, як підприємницький потенціал, як.. ну тобто оця ресурсність, вона потребує багато ресурсів від самої людини, внутрішніх (підприємницький потенціал, тому подібне), як і фінансових ресурсів, і загалом розвитку підприємництва в самій державі, тобто оцієї культури. Тому я подумав чому так? Можливо це пов'язано з тим, що до війни повномасштабної це був як спосіб, і він дійсно частково працював, тобто тривалий час уже не було активних бойових дій, і можна було підприємництво розвивати для ветеранів. Також можливо це пов'язано через те, що там Veterano Pizza – це такий успішний кейс, про який всі говорять.

P: Ну, просто розумієте, тут ще, по-перше, я все ж таки більше схиляюсь до того, що це як доволі штучно створено. Просто коли хтось починає тягнути цю тему в медіа і робить дуже багато для цього, то зрозуміло, що про це говорять, і це чомусь набуває якогось такого ореолу певної цінності важливості нібито, як

способу реінтеграції, але здебільшого це знову ж таки про надання послуги без вивчення цільової потреби, як і все що в нас є. Також це калька із досвіду Сполучених Штатів, там, де дійсно є ветеранський бізнес, але навіть там відсоток ветеранського бізнесу не такий високий, що можна було сказати це прям якась така стала тенденція. А друге, а що ми можемо вважати успішним кейсом і ветеранським бізнесом? Тому що Veterano Pizza – це одне із кейсів не лише ветеранського бізнесу, а це кейс медійки, це кейс самої особистості, яка є власником бізнесу, і це кейс підтримки цього бізнесу іншими там громадськими й не дуже організаціями – це перше. Наприклад, мені там трапляються доволі часто якісь дуже маленькі сімейні бізнеси, типу виробництво пастели, джерків, виробництво сирів і тому подібне. По факту це також ветеранський бізнес, але це й те що могло бути й без участі людини в бойових діях, бо це більш як сімейна історія, це можливо ініціаторкою стала партнерка або партнер ветерани чи ветеранки. Тобто ми не знаємо цього, і не можемо якимось судити з цього приводу. Зрозуміло, що хтось переоцінює своє життя і не хоче працювати на когось, він створив власну справу. Але це не такий уже і величезний відсоток, щоб, не знаю, потім виходити з дослідженням, і говорити що в нас 62% військовослужбовців після демобілізації будуть створювати власний бізнес. Ну типу це вже реально трішки, але виглядає нереалістично. З того, що я чую, це те, в першу чергу, це знову ж таки й оця от історія з ветеранським бізнесом, вона доволі часто створює певний тиск на самих ветеранів, тому що від них очікують, що вони підуть і політичну партію, а тепер ще від них очікують, що вони будуть створювати власний бізнес . Ось така от певна знаєте, як оце певний ветеранський Instagram, де от хтось там суперуспішний бізнесмен, він буквально тільки вчора повернувся з зони ведення бойових дій, він успішний бізнесмен, такий весь крутий, а я пів року не можу раму зібрати до купи. Це і створення певного навіть тиску на самих ветеранів. Тому популяризація теми ветеранського підприємництва – це ОК, але певне навіть нав'язування – це вже трішки переходить ті межі, коли воно бажане, в межі, коли його роблять

якимось певним обов'язковим. Тобто, якщо ти раз не спробуєш себе бізнесменом – значить ти не ветеран.

І: Власне, це було в останнє питання. Я дуже Вам вдячний за те, що ви долучились до цієї зустрічі й пройшли це інтерв'ю.

Р: Гарного дня!